

Geografies literàries de Mallorca

Gaspar Valero i Martí
Universitat de les Illes Balears

INTRODUCCIÓ

En una extensió relativament reduïda, de només 3.600 km², l'illa de Mallorca acull paisatges diversos i una multitud d'espais que han inspirat la creació literària, no de bades han estat cantats pels poetes o descrits per la narrativa en prosa. Des del Formentor de Costa i Llobera fins al Santanyí de Blai Bonet, des dels paisatges d'Artà o de Sant Llorenç del Cardassar, del pare Ginard i de Salvador Galmés, respectivament, fins al territori d'Andratx de Baltasar Porcel, des del Miramar de l'ínclit Ramon Llull fins a les planes de la Marina de Lluçmajor de Maria Antònia Salvà, passant pel Bearn de Llorenç Villalonga, vet aquí els quatre punts cardinals brufats, com diria Mossèn Alcover, pel geni de l'expressió literària.

En aquesta exposició, per motius evidents d'espai i de temps, limitem els autors i els àmbits geogràfics a una selecció, que voldríem representativa, però que ha de ser, a la força, reduïda. La major part dels autors són de la segona meitat del segle XIX i del segle XX, amb la important excepció de Ramon Llull. Hi apareixen autors del romanticisme i poetes de l'anomenada Escola Mallorquina, que tenien el paisatge com a primer referent literari. Hi ha també representants de la generació de la postguerra —la generació dels Cinquanta de poesia—, i autors desapareguts recentment, com Baltasar Porcel. Volgudament, hem limitat l'abast de la selecció a autors en llengua catalana i nadius de Mallorca o arrelats a l'illa i ja finats; queda també fora de l'abast del treball la ciutat de Palma¹.

Aquest text no és, per suposat, una antologia literària acadèmica, sinó, més aviat, una aportació, una eina per aprofundir en l'estudi del corpus literari i la seva relació amb els paisatges i la geografia de Mallorca. Aquest enfocament no es planteja des de l'exhaustivitat o l'erudició, sinó des de la divulgació i el desvetllament d'actituds dinàmiques i de recuperació del lema costailloberà "siau qui sou". És per això que pensam que els treballs en la línia de "Geografies literàries de Mallorca" poden ser instruments didàctics útils. Un dels principals objectius de la proposta és la realització pràctica dels itineraris suggerits, que la gent es passegi amb un text literari als llavis. Així es confirmarà que aquest és un treball dinàmic, que veu *in situ* el referent literari, i que recorre pobles i paratges amb els escriptors com a guies.

---

1. Sobre literatura i paisatge a Palma, vid. les obres del sotasignat: Valero Martí, G.; López Sastre, M. P.: *Palma ciutat de poesia*. Palma: Ajuntament, 1999 (2a) i Valero Martí, G.: *Palma ciutat de narrativa*. Palma: Ajuntament, 2002.

MIRAMAR (VALLDEMOSSA): L'ESPERIT DE BLANQUERNA I DE RAMON LLULL

Ramon Llull i la natura

Ramon Llull nasqué a la Ciutat de Mallorca cap a 1232, poc després de la conquesta catalana de Mallorca. La seva personalitat gegantina i la seva obra precursora en tantes àrees del saber han estat glosades en moltes ocasions. Llull conegué la natura, s'hi compenetrà i ens deixà els primers versos paisatgístics en català. Ramon Llull es retirà a la muntanya de Randa, cap a 1273, on tingué la revelació del seu sistema filosòfic, *l'Ars*; poc després, el 1276, fundà el Col·legi Missional de Miramar i cantà els seus paisatges, paradigmàtics de la serra de Tramuntana.

La ment i el sentiment de Llull eren oberts al món i a la natura, sempre disposats a copsar tota la riquesa perceptible del món, i a gaudir-ne. Llull va estimar, com afirma al *Llibre de Contemplació*, “la claror de l'alba, la de les estrelles, els prats, les flors, les riberes i els boscatges”. La natura era un reflex de Déu. Segons J. Hillgarth, “el costum de Blanquerna, quan era ermità, d'aixecar-se a mitjanit i contemplar el cel, recorda el costum de Llull mateix, que no va oblidar mai la il·luminació que tingué quan mirava amunt des de l'elevat altiplà de Randa o des del monestir de Miramar, situat en un recer del penya-segat, part damunt la Mediterrània”².

Uns versos clarament paisatgístics apareixen a la composició titulada *Hores de Nostra Dona*, que mostren la comunió total entre Llull i la natura:

Quan veig la terra e la mar, / e lo cel e oig aucells cantar,
adoncs sent al cor tal dolçor / que anc no la sentí major.

Per a Martí de Riquer, «la visió de la naturalesa en l'obra lul·liana és convencional i idealitzada, però hi ha llampecs d'una interpretació personal, viva i punyent»³. Crec que cal remarcar aquests *llampecs*, que avui se'ns apareixen immensament valuosos i significatius, perquè, només la senzilla al·lusió paisatgística del *Cant de Ramon*, de 1299, que ens situa Llull «entre la vinya e el fenollar», arravatat per l'amor a Déu, com apunta Josep M. Llopart, és suficient per crear un món de profunda i esplèndida bellesa. Aquests versos comuniquen una vivència íntima i personal. Per això, és lícit parlar d'un sentiment del paisatge, fins i tot de sorprenent modernitat a l'obra de Llull. Vet aquí com la costa brava de Mallorca es féu per primera vegada objecte de poesia, de la mà més insigne que és possible imaginar⁴.

2. HILLGARTH, J. N.: “La vida i significació de Ramon Llull”. A: *Randa* núm. 2 (1976), 39.

3. RIQUER-COMAS-MOLAS: *Història de la Literatura Catalana*, I, 220.

4. LLOPART, J. M.: 1970, 6-7.

Literatura i paisatge a Miramar

L'antic monestir de Miramar es troba al municipi de Valldemossa, entre Valldemossa i Deià, poc abans de Son Marroig⁵. L'any 1276 l'escola missional de Miramar fou creada pel rei de Mallorca Jaume II, a instàncies de Ramon Llull. Al *Blanquerna*, datat cap al 1283, Ramon Llull esmenta explícitament Miramar amb aquests versos:

Remembrant han frares menors
lo Salvador, qui volc vestir
ab si lo sant religiós,
e han fait Miramar bastir
al rei de Mallorca amorós.

La mateixa obra, *Blanquerna*, insisteix en la creació de Miramar: un clergue “era d’una illa sobre mar, la qual és de l’apellat En Jacme, rei de Mallorques. Aquell rei és bé acostumat e ha devoció com per preïcació fos honrat Jesucrist enfre’ls infeels; e per açò ha ordenat que tretze frares menors estudien en aràbic en un monestir apellat Miramar, apartat, assegut en lloc covinable, e ha’ls proveïts a llurs necessitats; e com sabran l’aràbic, que vagen honrar, per llicència de llur general, lo fruit de nostra Dona, sostinents, per honrar aquell, fam, set, cald, fred, temors, turments e mort”.

Una estrofa de l’esmentat poema *Cant de Ramon*, datat cap a l’any 1299, es refereix explícitament a la fundació de Miramar i a la inspiració mística dels seus paisatges:

Lo monestir de Miramar
fiu a frares menors donar
per sarraïns a preïcar.
Entre la vinya e el fenollar
amor me pres, fé’m Déus amar
e entre sospirs e plors estar.

Segons Josep M. Llompart, una recordança versemblant de Miramar apareix al final del capítol 97 de *Blanquerna*, quan descriu el lloc escollit pel protagonista per lliurar-se a la vida contemplativa: “En aquella habitació hac una font molt bella e una capella anciana, e hac una cel·la molt bella. Aprés, lluny d’aquella capella un miler, hac una casa...”. I l’evocadora descripció es perllonga al llarg del capítol següent, el 98, un dels més bells i personals del llibre: *De la vida en la qual estava Blanquerna en son ermitatge*. Continua Llompart: “Poc haurà canviat, des del segle XIII, la fesomia del paisatge. Tot és allà: la font, una capella anciana amb l’altar de la Santíssima Trinitat, la casa al costat, l’hort, la muntanya... Es tracta sens dubte d’un passatge en el qual s’adverteix el batec viu del sentiment lul·lià de la natura”⁶.

Ramon Llull habità a Miramar devers quatre anys. Al llarg d’aquest temps, sens dubte el seu poderós esperit es familiaritzà amb aquells indrets radiants de bellesa. A

5. Carretera de Valldemossa a Deià (Ma-10) a l’altura del km 67,600.

6. LLOMPART, J. M.: 1970, 6

Miramar, Ramon Llull, segons Gaston Vuillier, “penetra, abraça, per dir-ho així, tots els esplendors de la natura, sondeja els seus arcans des de l’incendi matinal del sol fins als batecs de les nebuloses a l’infinit”⁷.

Llorenç Riber identifica Miramar amb l’obra lul·liana: “És l’ombra de Miramar la que s’estén sobre les planes del Blanquerna. Les belles fontanes que a cada passa troba el pelegrí, amb un ermità meditatiu a sa fresca, són les d’aquí. Oh Miramar! Ramon Llull t’estimava de prop i t’enyorava de lluny”⁸.

El col·legi de Miramar no funcionà gaire temps, només setze o disset anys, ja que el 1295 no existia, segons el vers de *Lo Desconhort*, que certifica el seu final i alhora retreu al culpable la seva responsabilitat:

E que cascú llenguatge fos mostrat
segons que a Miramar ha estat ordenat
e aja’n consciència qui ho ha afollat.

Clergues erudits, ermitans i algun místic mantingueren viu l’esperit del Miramar lul·lià. Però, al segle XVIII i a la primera meitat del XIX, l’indret restà molt abandonat i en decadència. La Renaixença, avançat el segle XIX, tornà a recuperar l’interès per Miramar.

El poeta i erudit Marià Aguiló Fuster (Palma 1825-Barcelona 1897), dedica la Vuitena glosada del volum titulat *Focs Follets* a Miramar. És una interessant visió del Miramar enrunat pocs anys abans de la compra que en féu l’Arxiduc. La primera estrofa diu així:

La santedat i la ciència
fundaren a Miramar;
l’oblit i la indiferència
ara el deixen enrunar⁹.

L’any 1872, l’arxiduc Lluís Salvador d’Habsburg-Lorena i Borbó, adquirí la finca de Miramar i la reformà, i recuperà també la memòria de Ramon Llull i el missatge de respecte i gaudi de la natura construint nombrosos camins i miradors.

L’Arxiduc descriu Miramar al *Die Balearen*: “Veritablement, cap altre lloc no podria portar amb igual justícia en nom de Miramar, car l’avassalladora presència de les aigües sens fi fa nímia tota la resta, amb els detalls dels paisatge com a meres referències en el marc de la gegantesca imatge dominadora”¹⁰.

Pere d’Alcàntara Penya i Nicolau (Palma 1823-1906), escriví l’any 1876 un llarg poema titulat *Miramar*; més tard, aparegué publicat en el llibre *Poesies en mallorquí popular* (1892). El poema enalteix la restauració de Miramar portada a terme per l’arxiduc Lluís Salvador. L’autor presenta el poema com un diàleg entre el Sen Perins, vell pagès, i la rotlada de missatge d’una possessió:

7. VUILLIER, G.: *Miramar de Mallorca*. Palma: J. J. de Olañeta, 1987, p. 32.

8. RIBER, L.: “Sermó predicat a Miramar el dia de la Santíssima Trinitat, 10 de juny de 1906”. A: *Mitjorn*, núm. 7. Juliol de 1906, p. 193.

9. AGUILÓ I FUSTER, M.: *Focs Follets*. Barcelona: Giró, 1909, p. 97

10. HABSURG-LORENA, L. S.: *Die Balearen*, VIII, 106-107.

(...)

Tothom que'n passava deia
Aqueix lloc no té senyor

—Ara'n té. L'altra setmana
dins Miramar vaig esser,
i allà hi viuria jo apler
tot un any de bona gana.
Deu bo! No'm deixeu morir
Que no n'haja vist la fi
De les millores que hi fa
Ab tant d'acert, ab fe tanta
El nou senyor que ara hi ha.
Feis que aquella terra santa
Puga jo tornà a besar.

—Caspi, caspi!

Sen Perins! No estigueu trist.
Déu vos darà llarga vida
Fins qu'ho tengueu tot per vist (...) ¹¹

La festa literària de gener de 1877 a Miramar

Amb motiu de la col·locació de la primera pedra de l'oratori de Ramon Llull, el 25 de gener de 1877, tingué lloc una gran festa literària, en record del sisè centenari de la fundació de Miramar. Josep M. Quadrado llegí una memòria històrica i vint-i-quatre poetes recitaren les seves composicions sobre Ramon Llull i Miramar. S'edità un llibre, titulat *Homenage al Beato Raimundo Llull en el sexto centenario de la fundación de Miramar*, imprès per Pere Josep Gelabert el mateix any 1877, que recull totes les contribucions, especialment poètiques, fetes expressament per a la festa literària.¹² De les 24 aportacions poètiques, n'esmentam tres, que serviran de testimoni de la magna convocatòria. Joan Alcover hi participà amb el poema "Mallorca i Ramon Llull"; en recollim la primera estrofa, autèntica lloança de Mallorca i del seu paisatge.

La pàtria és gran, és bella; té gorgs i fondalades,
boscs, olivars i pobles, i temples i castells;
i serres que s'abeuren del cel en les boirades,
com de la llet materna, alçant-se assedegades,
les boques dels vedells¹³.

11. PENYA, Pere d'A.: *Poesies en mallorquí popular*. Palma: Pere J. Gelabert, 1892, p. 135.

12. AA. DD: *Homenage al Beato Raimundo Llull en el sexto centenario de la fundación de Miramar*. Palma: Pere Josep Gelabert, 1877.

13. *Opus Cit*, p. 91

Bartomeu Ferrà i Perelló hi participà amb el poema “Miramar”, que comença amb aquests versos:

Jo m’he vist de matinada
pels vergers de Miramar,
quan la lluna defallia
dins l’argent del cel nedant.¹⁴

Miquel Costa i Llobera hi envià el poema “Miramar”, que fou llegit per un altre participant, atès que ell era estudiant a Madrid. En reproduïm la primera estrofa:

Com l’ànguila que posa son niu damunt l’abisme
a on sos fills, nodrint-se d’espai i d’heroisme,
dins la blavor altíssima s’afanyen a volar,
així l’ànima augusta que prop del cel vivia
dins les augustes penyes hi va posar un dia
lo niu de Miramar¹⁵.

En vida de l’Arxiduc, moltes foren les convocatòries literàries i culturals a Miramar. Seleccionam l’aportació de Miquel dels Sants Oliver i Tolrà¹⁶, qui dedicà un poema a l’emperadriu Elisabet amb motiu de les visites que aquesta féu a Miramar el desembre de 1892 i el gener i febrer de 1893; en reproduïm les dues primeres estrofes:

El bosc de Miramar
coneix un nou prodigi:
tot ell refflorirà
de misteriós prestigi.

Passava la visió,
passava l’estrangera,
i encara es sent olor
de rosa de Baviera.

Amb la mort de l’Arxiduc, l’any 1915, les convocatòries literàries a Miramar minvaren. No obstant això, el paisatge de l’indret i la seva energia es mantenen bàsicament inalterats i són molts els cronistes, viatgers i escriptors més moderns que tenen Miramar —i també la possessió veïna, Son Marroig— en el seu punt de mira creatiu.

---

14. *Opus Cit*, p. 87. El poema “Miramar” aparegué també publicat al recull pòstum de 1929. *Vid: FERRÀ PERELLÓ, B.: Proses i poesies*. Inca: Ca nostra, 1929, p. 113.

15. *Opus Cit*, p. 147.

16. Miquel dels Sants Oliver i Tolrà (Campanet 1864-Barcelona 1920) fou escriptor i periodista. La seva obra poètica fou publicada el 1910 en el llibre *Poesies*.

POLLENÇA I FORMENTOR, NIUS POÈTICS DE MIQUEL COSTA I LLOBERA

Els paisatges de Miquel Costa i Llobera

Miquel Costa i Llobera nasqué a Pollença el 10 de març de 1854 i morí a Palma el 16 d'octubre de 1922. Joan Alcover, a l'Estudi biogràfic de les *Obres completes* de Costa i Llobera, remarca una de les constants del poeta pollencí, la presència de la natura en la seva obra: “Més que en els llibres, ell begué en l'aire que respirava; més que en el tracte amb els grans autors, en la contemplació de la naturalesa. Ternelles i la Vall d'en March, els pinars i els cingles, la costa brava, el mar i el cel de l'illa, foren els seus confidents... Sorprèn la naturalesa en sos moments de transfiguració sublim i troba notes dignes d'ella...”¹⁷.

El mateix Alcover ens encamina sobre la descoberta de la natura per part del jove Costa: “Un mentor intel·ligent i bondadós, el seu oncle el metge don Miquel Llobera, endevinant les seues dots, li franquejà la seua llibreria i el posà en comunicació amb el geni de les muntanyes riberenques, on l'adolescent *s'inicià astorat, en els misteris d'abims i cavernes* i cercà el niu d'àguila marina i arribà fins a les coves, alberg de la foca. Tot allà li ensenyava poesia; els boscatges, les penyes, els vergers amagats, el lliri silvestre de la platja, el voltor, la fontana...”.

Per a Josep M. Llopart, Costa i Llobera encarna el paisatge en solitud. És el gran poeta de la ribera septentrional, i més concretament de les muntanyes i valls de Pollença, una geografia que a través dels seus versos ha aconseguit perfils de grandesa mítica. Es tracta de paisatges viscuts, consubstancials amb el poeta, condicions que l'apropen a una gran autenticitat i eficàcia lírica¹⁸. Així, per exemple, a la composició “Costa Brava de Mallorca”, els penyalars de la ribera de tramuntana, poèticament convertits en titans petrificats, són contemplats en ple temporal pel nostre poeta:

Aguaitant per algun cingle jo a vegades
en lo fort d'un temporal los contemplí.

L'any 1875, el primer vers de “El pi de Formentor”: *Mon cor estima un arbre*, inaugura una nova època: l'ascensió del paisatge a element substancial i bàsic de la poesia. Suposa un apropament mutu, afectiu, entre natura i poeta; aquest interpreta el llenguatge de la natura, sa vibració humana, son valor de símbol exemplar¹⁹. Costa i Llobera llegeix en el llibre de la natura. Cal tenir en compte el seu fervor religiós i ideal ascètic. El paisatge, per a ell, és una vibració còsmica, el testimoni viu de la divinitat. Un dels seus poemes d'homenatge a la natura salvatge i arravatada és el titulat “Torrent de Pareis”: “Enmig de nues serres encrespades, / ones petrificades / del vell món remogut en temporal, / sembla que els genis del terror s'uniren / i fins a la mar s'obriren / aquest passatge per carrer triomfal.

---

17. COSTA I LLOBERA, M.: *Obres completes*. Barcelona: Il·lustració Catalana, 1923. Vol. I. Poesies, p. 6, 18.

18. LLOPART, J. M.: 1970, 14.

19. LLOPART, J. M.: 1970, 16.

Josep M. Llompart, assenyala com el poeta pollencí, de jove, mostra un paisatge agitat i tempestuós, com al poema “Temporal” i, en canvi, de major, estima paisatges íntims, recollits, serens. Així, “Cala Gentil”, és un exemple d’expressió lírica, de bellesa, on Costa fon el seu cor amb el cor de la natura (Llompart, J. M.: 1970, 18-22). Hem de remarcar alguna excepció a l’afirmació anterior, ja que el poema “Costa Brava de Mallorca”, ja esmentat com a paisatge esquerp, fou signat a Formentor el 1907, en plena època de maduresa del poeta.

Ruta literària de Miquel Costa i Llobera per Pollença i Formentor²⁰

Aquest itinerari literari i biogràfic sobre la figura de Miquel Costa i Llobera discorre per la vila de Pollença i per Formentor, indrets tan propers a la vida i a l’obra del poeta. Començam la ruta a la vila de Pollença, on anam a cercar la casa natal de Costa i Llobera, situada en l’antic carrer Major, actualment carrer de Costa i Llobera, núm. 9. Costa nasqué en aquesta casa el dia 10 de març de 1854. Una làpida de l’any 1924 recorda l’*altíssim poeta*. Avui la casa és propietat de la família Bou Villalonga, que ha servat la memòria del poeta. Continuem el recorregut a l’església parroquial de la Mare de Déu dels Àngels, on es troba el sepulcre de l’escriptor, concretament a la capella del Santíssim, la quarta al costat de la dreta o de l’Epístola.

Ben a prop de l’església, vora el carrer del Temple, hi ha el **carrer de Ramon Picó**. Ramon Picó i Campamar fou un poeta jocfloralesc, apodat “el poeta de les englantines”, pels diversos premis que obtingué amb el conreu de la poesia de base històrica i amb el romançós. Nasqué en aquest carrer l’any 1848. Miquel Costa i Llobera, redactà el 1918 el “Discurs necrològic sobre en Ramon Picó i Campamar”. Situam un fragment d’aquest discurs davant la casa natal del poeta de les englantines, marcada per una senzilla làpida: “La gran serra que flanqueja per la banda de mestral tota la llargària de l’illa... s’abaixa, fent abruptes ramificacions i valls diverses, fins a morir al Cap de Formentor, obrint a la dreta una esplèndida badia i a la costa de tramuntana cales profundes entre espadats i promontoris. Allò és el terme de Pollença. Hi ha paratges de tràgica magestat, com el Castell del Rei, Sant Vicent i Vall de Bóquer, clotades idíl·liques com la de Ternelles, grisors desolades com la serra de Cuixac, terres de prat i aiguamolls com les voreres del Rec a prop de l’Albufereta; mes per tot arreu, en mig de tan diferents aspectes, domina una nota constant d’austera distinció i consirosa bellesa”²¹.

Passam per l’**església de Monti-sion**, que Costa i Llobera restaurà amb feina i finançament. A les **escales del Calvari**, ens feim ressò del poema “Processó. Impressió de Setmana Santa”. Data de l’any 1902, i forma part del recull titulat *Noves poesies*, integrat dins el volum *Poesies*, publicat el 1907. Evoca el Davallament, la processó del Divendres Sant que, amb acuradíssima litúrgia, davalla per les escales del Calvari. Costa emmarca magistralment l’ambient de la processó amb el paisatge dels voltants, en fosca nit:

20. Amb agraïment al professor Bernat Cifre i Forteza, mestre costailloberia.

21. COSTA I LLOBERA, M.: *Obres Completes*. Barcelona: Selecta, 1947.p. 480.

Baixant entre xiprers, des del veí Calvari,
 seguia a poc a poc la llarga processó:
 brillaven ja sos llums, i el càntic funerari
 de lluny feia sentir sa lenta oració²².

Les contrades de Ternelles i del castell de Rei inspiraren diversos poemes de Costa i Llobera. Proposam evocar aquests paratges des del **mirador del Calvari**, amb la vista posada cap a l'estret de Ternelles. El poema *La Vall* aparegué al recull titulat *Poesies*, publicat el 1885. S'inspira en els paisatges de la vall de Ternelles. És un exemple de la voluntat de contenció i equilibri que fan de Costa, com ha apuntat Rubió "un clàssic del romanticisme i un romàntic del classicisme". La primera estrofa diu així:

Jo sé una vall galana
 que enmig de nues serres se destria,
 i, harmònica, agermana
 delícia i pau, bellesa i melangia²³.

El poema titulat *La ribera de "Canten-i-Dormen"* tracta d'un episodi llegendari, la fugida dels membres de l'últim reducte de musulmans que havien resistit al castell de Pollença, després dit del Rei, l'investida de les tropes de Jaume I. El topònim dóna nom a un tram de costa situada vora el castell del Rei. La composició aparegué al recull *Tradicions i fantasies*. En reproduïm els versos inicials:

Un vespre de cel rogenic
 baixava un estol de gent,
 en llarga filera blanca,
 per un desert penyalar,
 que en la ribera de mar
 forma una estreta calanca²⁴.

El poema narratiu, de base històrica, titulat *Castell del Rei*, aparegué al volum *De l'agre de la terra*, i data de l'any 1896. Rememora el setge que patí el castell del Rei l'any 1343, últim baluard del rei mallorquí Jaume III, davant les forces del monarca catalano-aragonès, Pere el Cerimoniós. Uns versos del primer capítol descriuen poèticament el castell amb aquests versos:

Aixeca el formidable Castell del Rei
 corona de torrelles al firmament,
 sobre sos murs de roca bastits per Déu²⁵.

---

22. COSTA I LLOBERA, M.: *Op. Cit.*, p. 52-54.

23. COSTA I LLOBERA, M.: *Op. Cit.*, p. 6-7.

24. COSTA I LLOBERA, M.: *Op. Cit.*, p. 20.

25. COSTA I LLOBERA, M.: *Op. Cit.*, p. 332-333.

A l'altura del quilòmetre 10'800 de la carretera del far de Formentor, es veuen a l'esquerra les **cases velles de Formentor**. Aquest era el centre de la vida tradicional de tota la península de Formentor; en destaca la clastra, on un bust de bronze recorda el lligam amb el poeta, i l'antiquíssima torre de defensa. És el punt on evocuem el poema *La Gerreta del Catiu* és un dels tres poemes narratius que configuren el recull titulat *De l'agre de la terra*, publicat l'any 1897. N'hem seleccionat un curt fragment, que forma part del cant I, titulat *La tosa*: “sols los valents s'arriscaven / a córrer i viure / per aquella terra lliure, / que mar endins / aixeca penyals i pins / tan solitaris, / sovint alberg de corsaris / en aquell temps. / Mes, quins paratges extrems / no ateny l'amor?”²⁹.

A prop del km 13, apareixen les **cases de Cala Murta**. Són propietat de la Fundació Rotger Villalonga, dedicada a l'estudi i promoció de la vida i obra de Costa i Llobera. En destaquem l'oratori, que fou beneït l'any 1944 per Mn. Llorenç Riber. És dedicat a la Mare de Déu de Formentor, amb una imatge neoromànica d'Antoni Font. L'interior mostra pintures murals obra de Jaime A. Colson i de Robert Berthelot. Les cases compten amb un fons artístic i amb una sala d'actes. Rere les cases de Cala Murta, s'aixeca un monument dedicat a Costa i Llobera, amb un bust del poeta. Per la carretera del far de Formentor, despés del túnel del Fumat, podem retornar a la vista de cala Figuera; en aquesta miranda, hi situem el poema *Temporal*. Data de l'any 1881, i aparegué al recull titulat *Poesies*, publicat el 1885. Joan Pons i Marquès afirma: “En Costa tant ha estimat el paisatge mallorquí, que l'ha exaltat fins a la Transfiguració, fins a convertir en un Tabor la ribera de Temporal, fins als deliquis de l'èxtasi contemplatiu”.

Trista l'aua se desperta.
 Damunt la costa deserta
 llança l'àguila son crit;
 i, pel vent espellissades,
 passen fosques nuvolades,
 com a robes esqueixades
 del vel negre de la nit³⁰.

De camí al far de Formentor, returem al mirador del Racó del Xot, a l'esquerra de la mateixa carretera (km 16'700). Davant un horitzó amplíssim i damunt l'abisme, carregat de força tel·lúrica i de llegendes, hi situem un altre poema, “La cançó de na Ruixa-Mantells”; data de setembre de 1899, i forma part del recull titulat *Noves poesies*, integrat dins el volum *Poesies*, del 1907. El poema parla d'una fada que exerceix el seu poder malèfic sobre els mariners de les nostres costes. El nom al·ludeix a la cova de Ruixa, indret de la costa de Formentor. Una carta de Costa i Llobera a Joan L. Estelrich de 9 d'octubre de 1899 així ho assenyala: “A prop del Cap de Formentor, hi ha una cova marina que els mariners denominen l'Hostal de n'Arruixa-Mantells, i d'una tradició ja perduda he pogut col·legir que en temps passat deien que era habitada per una bruixa d'igual nom”. Una estrofa del poema diu:

29. COSTA I LLOBERA, M.: *Op. Cit.*, p. 315.

30. COSTA I LLOBERA, M.: *Op. Cit.*, p. 20.

Na Ruixa és la fada d'aquestes riberes,
 que allà a les grans coves, endins, té l'hostal
 amb arcs i figures, amb llits i banyeres
 De nacre i coral³¹.

Arribem així a un dels *finisterres* de Mallorca, on acaba la serra de Tramuntana, el cap de Formentor, amb el seu far. S'hi emmirallen les aigües de la mar evocada pel poeta i hi situam un altre poema, *Mediterrània*. Fou escrit a Pollença el juny de 1905. És la setena composició del recull titulat *Horacianes*. Segons Maria A. Perelló, el poema s'ajusta a un dels principis defensats per l'estètica del Noucentisme: la mediterraneïtat. Recrea aquell "Mare Nostrum" que fou bressol de la humanitat i de la cultura catalana. El mar es converteix en el gran protagonista d'aquest poema. Costa, com Ulisses, ens convida a recórrer en sa nau lírica per la mar les costes de la nostra illa i a viatjar pel passat històric, que es desenvolupa en aquest escenari". La tercera estrofa diu així:

Arreu desfilen platges esplèndides,
 puntes que avancen, cales recòndites,
 i, en penyals d'escultòrica traça,
 cavernes dignes d'habitar-hi un cíclop³².

Al far de Formentor evoquem el poema *El pi de Formentor*, un dels més populars i reeixits de la literatura catalana de tots els temps. Data de l'any 1875, i aparegué al recull titulat *Poesies*, publicat el 1885. En recollim la primera i la darrera estrofa:

Mon cor estima un arbre! Més vell que l'olivera,
 més poderós que el roure, més verd que el taronger,
 conserva de ses fulles l'eterna primavera,
 i lluita amb les ventades que atupen la ribera,
 com un gegant guerrer.
 (...)

Amunt, ànima forta! Traspassa la boirada
 i arrela dins l'altura com l'arbre dels penyals.
 Veuràs caure a tes plantes la mar del món irada,
 i tes cançons tranquil·les aniran per la ventada
 com l'au dels temporals³³.

31. COSTA I LLOBERA, M.: *Op. Cit.*, p. 76-78.

32. COSTA I LLOBERA, M.: *Op. Cit.*, p. 121-123.

33. COSTA I LLOBERA, M.: *Op. Cit.*, p. 17-18.

LLUCMAJOR: ELS PAISATGES LITERARIS DE MARIA ANTÒNIA SALVÀ

La natura per a Maria Antònia Salvà, alfabet d'emocions

Maria Antònia Salvà Ripoll nasqué a Palma el 4 de novembre de 1869. Sa mare morí quan ella tenia 14 mesos i fou surada per una dida pagesa que recordà a les seves memòries (*Entre el record i l'enyorança*). Miquel Costa i Llobera, Miquel Ferrà i Josep Carner l'orientaren i l'ajudaren a publicar, i prologaren els seus llibres. El 1918 la revista *La Veu de Mallorca* li dedicà un número especial amb escrits i lloances de tot el Parnàs català; l'aportació de Joaquim Ruyra n'és un exemple: “Maria Antònia Salvà és un ésser alat, subtil, tot música, tot perfum; una fada impalpable, que amb ditets de llum pinta paisatges placidíssims i desclou petites flors meravelloses; un cor sense carn, ensencer de sentiments puríssims”. Salvà morí a Lluçmajor el 30 de gener de 1958.

El paisatge, com a bona capdavantera de l'Escola Mallorquina de poesia, té una gran presència a l'obra de Salvà. Segons Margalida Tomàs, Salvà “té la capacitat de veure la bellesa d'un paisatge humil i poc espectacular, una visió de la naturalesa que l'acosta al franciscanisme”. Josep Carner dedicà a Maria A. Salvà aquestes paraules, l'any 1905: “A vostè li ha sigut concedida la veu de Mallorca. Ni l'august classicisme, ni les elegàncies refinades d'altres poetes me donen com vostè el perfum de les bondats silencioses, el candor de l'aire diàfan, la maternitat de la blavor que jo he trobats a l'illa inoblidable”. Al Pròleg al llibre *Espigues en flor*, de l'any 1926, Josep Carner afegeix: “Oh! camins de Mallorca, amb fistons de pins i argelagues i asfòdels, la poesia de Maria A. Salvà ha estat el vostre salpàs...”.

Fou ja al primer llibre de poemes de Maria A. Salvà on el prologuista, Miquel Costa i Llobera, ja formula la relació bàsica de Salvà amb la natura, amb la *seva natura*: “Per trobar aqueix tema propi, no li calgué cercar res: li bastà obrir els ulls de la seua contemplació reposada a la solellosa planura de les Marines llucmajoreres, ahont passava bona part de la vida. Així s'apoderà d'un domini poètic exclusivament seu, qui constitueix la part més personal de la seua obra: l'humil i gran poesia d'aquella àrida planura. ¿Qui no en sentirà la plena suggestió dins la part d'aquest llibret titulada *De la pagesia*?... Del terror més secà fan brollar fonts d'inspiració no sospitades... Així com el paisatge més humil, també les feines del camp més ordinàries i les coses casolanes més modestes li ofereixen temes exquisits...”³⁴. Sembla unànimament acceptat que la poeta de la Llapassa incorporà la Marina de Lluçmajor a la llista dels nostres paisatges poètics. Gabriel Cortès també ho certifica: “Sembla que entram en un món nou i en la visió inèdita d'una quasi inconeguda comarca mallorquina: la marina de Lluçmajor, grandiosa, austera, inundada de llum...”³⁵.

M. Sbert i C. Calviño insisteixen en aquest tema: “La poesia de Maria A Salvà és una poesia de paisatge: canta el paisatge eixut i aspre de la plana llucmajorera i la vida de la gent de la ruralia. La seva particular sensibilitat aconsegueix arribar a les arrels del poble

34. COSTA I LLOBERA, M.: Pròleg a *Poesies* de M. A. Salvà. Palma, 1910.

35. CORTÈS, Gabriel: *Pintors i poetes davant el paisatge de Mallorca*. Palma: OCB, 1966 (monografies, 4), p. 29.

que l'envolta amb senzillesa i humilitat, però amb un amor profund i sincer per la seva terra i pels homes i dones que hi treballen i hi viuen"³⁶.

Lluïsa Julià, després de defensar el difícil paper de Salvà com a dona-poeta en un món bàsicament masculista, situa la poesia de Salvà dins un ambient inspirat per la natura i pels treballs del camp, tema que també havia estat reivindicat per Costa i Llobera al pròleg de 1910: "Quan Salvà s'inicia en el vers, és ja la natura que l'envolta allò que més la sedueix i que troba plasmada en les gloses populars que descriuen els treballs del camp o el cicle anyal amb les seves festivitats, jocs i tradicions. Salvà les descriu i les trascendeix tot evolucionant cap a una essencialització dels elements que la poblen i que li serveixen per expressar tant aspectos exteriors com les seves pròpies emocions, sentiments, estats d'ànim... Fa de la natura un autèntic microcosmos que té en els elements externs —un clavell, una libel·lula, un ocellic o un cactus, per esmentar-ne alguns— les seves coordenades personals. En el magnífic pròleg a l'Antologia poètica de Salvà, Josep Carner se serveix d'una imatge molt clarificadora per fer entendre com la poeta treballa el paisatge. Segons Carner, la natura hi esdevé *l'alfabet, el teclat —la seda de brodar, si voleu— de les pròpies emocions*"³⁷.

Continua Lluïsa Julià: Salvà "aposta fort i arrisca molt en fer de la natura pobra i àrida dels voltants de la terra familiar, de la plana de Lluçmajor, el seu subjecte poètic. El repte és doble; primerament per atrevir-se a abordar el tema de la natura, que havia estat cantat pels grans romàntics... I, en segon lloc, per bescanviar la visió que n'havien donat aquests —la natura imponent, de grans muntanyes i cims, frondosa i esponerosa—, per una terra àrida, pobra, difícil, d'una bellesa recòndita en el millors dels casos. A més, Salvà, no sols en fa el seu centre temàtic sinó que a través d'un progressiu despullament, la converteix en una opció ètica"³⁸.

Itinerari pels paisatges llucmajorers de Maria Antònia Salvà³⁹

Aquest itinerari literari sobre la figura de Maria Antònia Salvà, discorre per espais propers a la vida i a l'obra de la poetessa (Lluçmajor, sa Llapassa i la marina de Lluçmajor). Agafem el vehicle i, per la carretera de Palma a Lluçmajor, a la dreta abans d'arribar a Lluçmajor, trobarem el camí de sa Torre. Després d'una sèrie de quilòmetres cap al sud, passarem vora les cases de Son Mut Vell i, més endavant, arribarem a les cases de sa Torre, amb la impressionant capella neogòtica a la vora. Ben a prop del molí de vent de la cantonada, comença el camí denominat de sa Caseta. Més endavant, a poc més d'un quilòmetre, trobarem a la dreta el portell del camí propi de sa Caseta i de sa Llapassa. Amb el corresponent permís, ens endinsam a peu per aquest camí típic de la Marina de

36. SBERT GARAU, M.; CALVIÑO ANDREU, C.: "*Camina, caminaràs...*" *Un passeig per Sa Marina de Lluçmajor amb Maria Antònia Salvà*. Lluçmajor: Ajuntament, 1989, p. 33.

37. *Lectures de Maria Antònia Salvà*. A cura de Lluïsa Julià. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Departament de Filologia Catalana (UIB), 1996, p. 5 i 7. *Vid.* També CARNER, J.: "La poesia de M A Salvà". A: *Antologia poètica*. Barcelona, Selecta: 1957, p. 14.

38. Lluïsa JULIÀ: "L'àrida bellesa en la poesia de Maria Antònia Salvà" (www.ub.es/cdona).

39. Queden fora d'aquest itinerari, per manca d'espai, els paisatges de Randa, Cura i Gràcia, evocats poèticament per Maria Antònia Salvà.

Llucmajor. A uns cinc minuts, queda a l'esquerra el camí de sa Caseta. És aquest un bon punt per recordar dues estrofes del poema de Maria Antònia Salvà titulat *Del pla*, que aparegué al recull *Poesies*, de 1910. És un dels més representatius de l'autora pel que fa a la descripció poètica dels paisatges de la Marina i de la seva gent.

Camina caminaràs...
Som al cor de la planura:
no es veu de prop cap altura
ni fondal qui trenc el pas.

L'estiu abrusa a l'entorn
les flors i l'herba novella;
fins la terra se clivella
al bat del sol de migjorn⁴⁰.

Entre mates, revells i pins, arribam en deu minuts més al portell propi de sa Llapassa. Cap a la dreta continua el camí de sa Llapasseta. Avançam encara dos minuts més, entre pins i amb sementers d'ametlers a l'esquerra, i arribam a la fi a les **cases de sa Llapassa**.

La possessió denominada sa Llapassa — també grafiada s'Allapassa —, ja es documenta l'any 1425 com a propietat d'un Salvà, Pere Salvà. La família Salvà, coneguda amb el nom determinat per la finca, Salvà de sa Llapassa, en fou propietària fins al darrer terç del s XX. Les cases presenten una façana de dues plantes d'alçat, allargassada i aixecada davant una ampla esplanada o quintana presidida per un coll de cisterna. Té portal forà d'arc rodó, amb un colcador a la dreta. Més a la dreta, un bloc de planta quadrada amb un terrat modern recorda on es trobava l'antiga torre de defensa.

Maria Antònia Salvà, que dedicà una bona quantitat de poemes a la possessió, en descriu senzillament les cases a la seva autobiografia, titulada *Entre el record i l'enyorança*: “La casa, espaiosa, però baixa i vella com tantes altres de possessió, poc té de notable, si s'exceptuen uns reixats de ferro que a la part baixa de l'edifici resguarden la finestra d'una de les cambres. El que li donava més caràcter era la torre, caiguda fa pocs anys de pura vellesa...”⁴¹. Una de les composicions de més pes de la poetessa es titula precisament *El poema de l'Allapassa*, un autèntic himne dedicat a la possessió, que aparegué al recull *Espigues en flor*, de 1926. Les primeres estrofes diuen així:

Salut oh camp, oh nom de l'Allapassa,
dolç arrecer on té pairal reddòs,
cinc voltes centenari, nostra raça.

Mon cant avui vol beneir el terròs
de tos guarets, que ha remogut l'arada
de l'avior que Déu tenga en repòs.

40. SALVÀ, M. A.: *Poesies*, p. 49; *Espigues en flor*, p. 131.

41. SALVÀ, M. A.: *Entre el record i l'enyorança*, p. 41-46.

...
 Altres terrenys tendran més ufanía,
 però tu tens la dolça pietat
 que és mescla de tendresa i melangia⁴².

També pels voltants de la quintana de sa Llapassa volem situar el poema titulat *El pi ver*, que aparegué al recull *El retorn*, de 1934. Com diu Joan Triadú “l’hauria pogut signar Costa i Llobera entre els seus millors de la mateixa mena”. El mateix crític ens apropa al poema: “Veiem com un noi, un garriguer colrat, amb enginys aconseguia abastar les pinyes, les quals, en treure el pa del forn amb l’escalfor lliuraven els pinyons. Però la imatge d’infantesa deriva cap a l’elegia, car un dia una ventada tombà el pi, que ajupit i tot, dóna de tant en tant un fruit migrat, de la vellesa”. Els primers versos del poema diuen així:

A la terra dels avis i del pare
 tota ella amb so de pins murmuriosa,
 joia del cor i de l’esguard delícia,
 s’aixecava un sol pi de pinya vera.
 Alt i esvelt, son vigorós ramatge
 el fruit color d’aram tot just traïa
 massís, ferreny com un puny clos d’atleta
 a nostra mà d’infants inabastable⁴³.

De tornada cap a l’asfalt modern, encara amarats de sentors de Marina, dedicam uns moments a un poema de maduresa de Maria Antònia Salvà, el titulat *Terra pairal*, publicat al recull *El retorn*, de 1934. Aquesta composició transmet en grau màxim l’amor que per la contrada de la Marina sentia la nostra poeta. És també paradigmàtic del que diu Miquel Ferrà al pròleg del llibre: L’autora “es gira també vers el passat com per un comiat suavíssim; però, en una hora serena i sense una boirina que l’enteli, (...) per beneir-ne amorosament cada record, cada figura, cada indret estimat del paisatge familiar”:

D’ensomnis fugissers seguint la ruta
 m’ha vagat d’escoltar el teu secret.
 Oh ma terra pairal! Oh terra eixuta,
 que pervingueres a apagar ma set!
 Ah, si sabés cantar-te com caldria!
 En mes cançons no t’he afegit un bri
 de beutat; ets molt més... el que em dolia
 que no tothom ho destriés així!
 És enamorament?, és gelosia?...
 Ni jo ho sabria dir⁴⁴.

42. SALVÀ, M. A.: *Espigues en flor*. Palma: Moll, 1981, p. 249.

43. SALVÀ, M. A.: *El Retorn*, p. 63.

44. SALVÀ, M. A.: *El Retorn*, p. 59.

Novament en vehicle, anem pel camí s'Àguila, que agafam per l'esquerra, cap a Lluçmajor. Entrem a **Lluçmajor** per l'avinguda de Jaume III, on deixam el vehicle. Vora el monument dedicat al rei mallorquí, hi situam el poema titulat *A Jaume III*, que fou llegit en la inauguració del conjunt escultòric. S'inclou en el llibre de poemes titulat *El Retorn*, de l'any 1934: "Jaume Terç, valent i noble, / sempre august en la dissort, / regna encara damunt ton poble / per l'amor qui venç la mort!"

Passam pel centre de Lluçmajor i, després de la plaça de l'Ajuntament, anam pel carrer de sa Font i voltam pel primer carrer a la dreta, titulat carrer del Rei En Jaume; al núm. 11, aturam a la casa coneguda amb el nom de **Posada de sa Llapassa**. Aquest casal era la posada a Lluçmajor de la possessió sa Llapassa. En aquesta casa, hi visqué molts d'anys i hi morí Maria Antònia Salvà, com ens indica una làpida situada a l'esquerra del portal. Hi recream el poema titulat *Casolana*, inclòs en el recull *Poesies*, de 1910, impregnat de records de la llar:

Lluu, adesada i fresqueta,
la cambra amb el llit parat,
l'ample llit entorcillat,
perfumat de roba neta⁴⁵.

Des de la Posada de sa Llapassa, cap a la dreta si miram la façana, anam a cercar el carrer del Convent, que agafam vers l'esquerra, i arribam ben aviat al convent de Sant Bonaventura, de frares franciscans. És l'indret per evocar el poema *El convent*, dedicat precisament a aquest cenobi franciscà. S'inclou en el llibre de poemes titulat *Cel d'horabaixa*, de 1948:

Benhages, dolça església franciscana
acollidora sempre i amatent,
dins on el preg més fàcilment s'esgrana;
— propis i estranys et diuen "el Convent"⁴⁶

Davant l'església conventual de Sant Bonaventura, hi ha una placeta amb la imatge de l'Espigolera, de bronze, obra de l'escultor Horacio de Eguía, de 1960. Representa una idealització del poema de Maria Antònia Salvà titulat *Espigolalles*:

La gerreta plena d'aigua
i al cistell el berenar,
si d'espigues no se'n troben,
de records bé n'hi haurà⁴⁷.

Pel carrer dels Àngels, vora el portal lateral de l'església conventual, anam a cercar el carrer de Sant Miquel, punt on voltam a l'esquerra i, en la cruïlla següent, cantonada

45. SALVÀ, M. A.: *Poesies*, p. 135.

46. SALVÀ, M. A.: *Cel d'horabaixa*, p. 33.

47. SALVÀ, M. A.: *Els poetes de l'Escola Mallorquina*. Palma: Ed. Moll-Consell de Mallorca, 1988, I, p. 87.

amb el carrer de Sant Pere, trobarem la bombardarda, encastada en el mateix cantó. Un plafó de rajoles ceràmiques reproduïx dues estrofes del poema *La Bombarda*, que aparegué al recull *El Retorn*, de 1934.

Venint del camp cada tarda
passava en mos anys primers
pel cantó de la bombardarda
que ajuntava dos carrers.

...

Reforçant la cantonada
és romasa, com un bloc;
D'on sortí, d'on fou portada?
Ningú ho sap..., ni jo tampoc⁴⁸.

SANT LLORENÇ DES CARDASSAR: LA LITERATURA PUNYENT DE SALVADOR GALMÉS

L'itinerari literari de Salvador Galmés **comença** a la carretera de Palma a Artà, precisament al **carrer de Mossèn Salvador Galmés**, on es troba la casa que fou de l'escriptor, on visqué i morí. És en aquesta casa on comentam algunes dades biogràfiques de Mn. Salvador Galmés i Sanxo. Nasqué a Sant Llorenç des Cardassar l'any 1876, a la possessió de ses Sitges. El 1904 s'ordenà de prevere. El 1911 assumí la direcció de l'edició les obres de Ramon Llull. Morí al seu poble nadiu el 1951, a la casa que ara recordem. És l'escriptor més característic de la narrativa rural modernista a Mallorca. És autor d'obres de prosa punyent, amb personatges de pregon perfil psicològic, i també de descripcions paisatgístiques precises i acolorides.

Des del carrer de Mossèn Salvador Galmés, gairebé davant la casa de l'escriptor, a l'altre costat de carretera, agafam el carrer de Nunó Sanç al final del qual, en confluència amb el carrer del Nord, trobarem el **Molí d'en Comís**, bon punt per llegir un fragment de la narració *Hivernal*, on fa una descripció impressionista del poble, amb els molins: «Hem anat a la vila. La tarda és placèvola; els molins molen suaument com moguts pel vent del ventall d'una senyora. N'hi ha un sens arbre ni antenes; és la mestralada dels dies passats. Ja veim la vila... el campanar, oh, i que puja!, i la cúpula amb sa filigrana de s'arquitectura com una testa coronada... El sol se pon com una flor apocalíptica. L'electricitat s'encén. Per la muntanya la boira pastura com un ramat fabulós d'ovelles disperses»⁴⁹.

Si miram el molí d'en Comís, a la nostra esquerra afinarem el **Camí del Cementeri**, que agafarem voltant a la dreta. Els voltants de la necròpoli ens serviran per llegir algunes vivències i els paisatges que Salvador Galmés descriu a la novel·la *Flor de Card*: “Afinà els xiprers del cementeri, com dits molsuts, de fosca, apuntant el cel, i la visió tètrica d'aquelles punxes li produí una desviació atencional, seguida de regiraments de vísceres i liqüefacció de coses preses dins son pit, congriant-se en onades qui s'inflava pujant del

48. SALVÀ, M. A.: *El Retorn*, p. 46.

49. GALMÉS, S.: *Narracions*, 1976: 42; *Narrativa/2*: 1994, p. 188

ventrell a la gorja, esbaltint-se en els llagrimers i rompent en plors. Això li féu bé, com una pústula qui esclata i raja. La lluna, com una majestat morta, s'afonava dins la mortalla tavellada del ponent, formant clarícies i fosques estratificades; l'estelada irradiava celística balba; la tramuntana llampegava consemblant a una visió instantània de mar lumínica tempestuosa, solquejada per cabotins de foc; la natura es vestia de dol..."⁵⁰.

El **Carrer Major** és el protagonista urbà de la nit de festa major que apareix descrita a la novel·la *Flor de Card*, amb en Belluguins i n'Angelina que passegen amunt i avall: "Cansats de caminar i estar drets, s'aturaren a ca una de les amigues, en el carrer Major, l'artèria principal de la festa, a on duia més bull i estava més encesa. Rallaren, rigueren bromejant i mirant passar la gent. La nit ja era closa. De dalt a baix, a cada banda del carrer, pampallugaven les llumetes de petroli dels venedors de pomes i avellanes, en dues fileres, com una acompanyada de mort estacionada, despedint sutja i fumassa. Formant el fons del carrer, s'estergia dins la foscor la silueta de l'església. (...) Els llums dels venedors i de les tavernes minvaven de claror; el renou mancava; el trull s'aclaria. Els estels llambrejaven, com ulls closos amb pipelles humides per subtil coentor de llàgrimes"⁵¹.

A l'**Església parroquial de Sant Llorenç** es troba, a l'esquerra de la nau, la **capella de la Verge Trobada**, amb la imatge medieval, de tanta devoció i història. És el punt on acaba la novel·la *Flor de Card* i fineix el record de l'idil·li entre Jaumet Belluguins i Angelina: "Fa uns quants anys, si haguésseu visitada la Mare de Déu Trobada a Sant Llorenç des Cardassar, hauríeu vista la devota imatge servant amb la mà dreta un brot d'alfàbrega seca i negra, lligat amb un rosari de vidre rosat, com un enfilall de grans de magrana. Antany, el dissabte de la festa, el sagristà, adasant la cambrina de la Patrona, tirà el brotet en el munt de les agranadures, tot esfullant-se i perdent-se dins el serradís humit, brut de pols i borra. L'única petja d'aquell idil·li dolorós desapareixia de la terra, com una fòbia de vapor s'esvaeix dins la immensitat buida del firmament"⁵².

A continuació, proposem un itinerari pel fora vila llorençí guiat de la mà de l'escriptor, que recomanem fer amb vehicle. Al mateix nucli de Sant Llorenç, des de la carretera de Palma a Artà estant, cercam la carretera secundària que enllança Sant Llorenç amb Manacor per Calicant i Bellver (Ma-3323), que coincideix inicialment amb el **camí de sa Teulera i de Llucamar**, cap a ponent del nucli de Sant Llorenç. A alguns centenars de metres del començament d'aquesta via és un punt adient per situar-hi la descripció del paisatge muntanyós del nord de la vila que Salvador Galmés realitza a *Flor de Card*. Es tracta d'una descripció precisa, amb els topònims puntillósament situats, amb una prosa autènticament poètica, curulla de símls i de metàfores: «El sol ponent feria de biaix ses faccions vellutades, colorejant-les d'un daurat mate de préssec madur. Vers la tramuntana se dibuixava una petita serra, de muntanyes rònegues, pelades, rocoses: es Parlament, el puig més alt, ample, esfèric, hidròpic;... es Tresor, rumbejant en el galter una clapa de grava rossa com la solidificació d'una glopada d'or fus; es puig Agut, d'una conicitat perfecta i regular, embolcat dins l'ombra projectada p'es Parlament. La petita conca formada pels vessants pujava suaument fins a la serra, verdejant d'arbreda, amb tonalitats diverses com una immensa catifa de *moiré*. Lluny, vers el llevant, la conca baixava convertint-se en

50. GALMÉS, S.: *Flor de Card*, 1992, p. 82-83.

51. GALMÉS, S.: *Flor de Card*, 1992, p. 70.

52. GALMÉS, S.: *Flor de Card*, 1992, p. 132-133.

vall i al fons se destriava la mar, la fada eternalment boja, dormida dins la calitja blau-plomosa, amb suau alenar de ventijol»⁵³.

Continuem per la carretera de Bellver i, a uns dos quilòmetres de la vila de Sant Llorenç, parteix cap a la dreta el camí propi de la **possessió de ses Sitges**. Returem a les cases, ja que aquí fou on nasqué Salvador Galmés, l'any 1876. Hi situam un fragment de la narració titulada *Hivernal*, que parla de la vida a una possessió uns dies d'hivern, que ben bé podria ser la nadiva de l'escriptor. Missatges i jornalers apareixen en una escenografia gairebé patriarcal: "Han esclatat els aubellons... Fa tres dies que plou i el temps no està associat, que ploga! El mestral de tant en quant encara siula, quines ganyes de ferro! Anem a dins la cuina, que hi crema el foc amic, l'amic dels pobres. L'oguer per matar el temps, fa una arada de caramutxa an en Marquet amb sa reia i ses orelles d'un tros de llauna de grisoll vell. El pareier major, fa un garrot nou d'ullastre per corretjades; el pastor adoba picarols. El sen Joan fa llatra; quan estava de porqueret a sa Glova ja en feia, i encara ne fa les estones que té lleguda. (...) És el matí; no plou. Els arbres degoten, llagrimegen... Els aucells s'estufen i s'espolsen l'aigua. El sol és mort com una brasa mig apagada; surt com si està constipat aboçat amb una bufanda de núvols. L'erba és humida..."⁵⁴.

La carretera de Bellver i Manacor, a l'altura del quilòmetre 5, deixa a la dreta el camí de Calicant i volta a l'esquerra, cap a Bellver. En aquest revolt, continuam recte, pel camí de Son Mesquida i d'Infern. Cinc quilòmetres més endavant, trobarem les **cases d'Infern Vell**. Hi situam alguns fragments de la narració titulada *El garriguer d'Infern*. A més d'una recreació magistral de la psicologia del personatge, el garriguer, l'autor ens aporta una descripció intensa del paisatge que envolta la possessió d'Infern, és a dir, del puig d'Alpare i de la muntanya de Calicant: "Part davall la pleta, la pendent s'ajeu a un replà ermàs, llepant el fons de la vall, on s'adreça un fasser altíssim davant una masia primitiva i ruïnosa: Infern. N'és propietària la Gran Cristiana, senyora d'una vasta possessió partida en dotze predis o masies. Servant la noble tradició cinegètica de sos majors —que tal volta treu origen del temps dels nostres reis en què l'encontrada era topadissa de cérvols i senglars—, la senyora hi manté encara la institució dels garriguers, espècie d'oficials de senyoriu feudal, en missió de guardar el lloc de caçadors i llenyataires furtius i de representar els interessos del senyor entre els masovers i arrendadors de les terres per a l'agricolia"⁵⁵.

Aproximadament a un quilòmetre de les cases d'Infern Vell, més a prop d'Artà, arribarem al portell de la possessió anomenada **sa Carbonera**. Hi situam el fragment de *El garriguer d'Infern* que més s'apropa al puig d'Alpara: "Errívol i soliu, el Mal-Home feia talaia predilecta d'un promontori del puig d'Alpara, en forma de mamelló, voltat de càrritx i camamil·la. Vers tramuntana s'obria en ventall polí crom la meravella de la badia d'Alcúdia, a redòs de Formentor; a man dreta, replomava el bec de Ferrutx, pitrera rocosa i colrada de la serra d'Artà; i a l'esquerra, el massís de Calicant s'ajaçava dins la planície amb mòrbida elegància. Vers orient era un descans guaitar el vast domini jurisdiccional, clapat de conror i garriga, mogut de comes i turons. I més enllà, la vila dins un encís de llunyania, i més enllà encara, el dors lluent de la mar. (...) Al terme de la vall, dins l'alou

53. GALMÉS, S.: *Narrativa/1*, 1992, p. 61-62.

54. GALMÉS, S.: *Narrativa/2*: 1994, p. 187.

55. GALMÉS, S.: *Narrativa/2*: 1994, p. 153.

llunyà de la vila, els ametlers florits escampaven una suavitat de llençol. Més endins, l'esquena de mar, ara semblava d'argent, suara de plom. Bufava vent de tramuntana. L'aire titil.lava de diafanitat⁵⁶.

Encara continuem en direcció a Artà, però, a devers un quilòmetre més enllà, abans del camí de Carrossa, abandonam la carretera principal i voltam a la dreta pel camí de sa Begura. Ara, la direcció vers migjorn ens apropa novament a la vila de Sant Llorenç. Per aquest camí, passem sa Begura i arribam a la confluència amb el torrent de ses Planes, on es troba el **gorg de ses Planes**, esmentat a la narració *El garriguer d'Infern*: “Entre el massís de Calicant i el puig d'Alpare, s'obre una petita vall que llenega suaument vers la vila. Les vessants frontereres de les dues muntanyes congrien el torrent d'Albranca, mort de set fins al gorg de les Planes, a on s'atipa d'aigua, corre embriac per dins un codolar i s'afica, fart de riure, dins l'entranya insadollable de l'avencar de Sant Llorenç”⁵⁷. El camí de sa Begura i del gorg de ses Planes passa per devora ses Voltes i Can Cuc i arriba a la part nord de la vila de Sant Llorenç, punt on acabam aquesta ruta literària de Salvador Galmés.

BEARN, A LA RECERCA DE LA GEOGRAFIA LITERÀRIA DE LLORENÇ VILLALONGA

Llorenç Villalonga i el mite de Bearn

Llorenç Villalonga Pons va néixer a Palma dia 1 de març de 1897. Era fill de Miquel Villalonga Muntaner, militar de professió, i de Joana Pons Marquès. El 1927 es llicencià en Medicina per la Universitat de Saragossa. Especialitzat en Psiquiatria, el 1933 entrà a treballar a l'Hospital Psiquiàtric de Palma. Es casà amb Maria Teresa Gelabert el 19 de novembre de 1936. L'any 1942 el matrimoni es traslladà a la casa de l'Estudi General, 15, on varen residir fins a la mort, el 1980 l'escriptor i el 1986 la seva dona.

La descoberta del paisatge literari villalonguà passa per recrear els àmbits espacials del mite de Bearn. Cal anar alerta, emperò, perquè, com diu l'autor de *Falses memòries*: «Si algun erudit desenfeinat volgués escudrinyar la toponímia, les dades i els fets concrets que estic ressenyant, es veuria amb feina per arribar a treure'n clarícia. Escric mentides una darrere l'altra —si em voleu tractar millor, digau-ne fantasies— perquè som un convençut que la realitat objectiva no existeix»⁵⁸.

La geografia imaginària del mite de Bearn, en bona manera es pot resseguir a Bunyola i també pels paisatges i els indrets situats entre Binissalem Alaró i Bunyola. Tanmateix, el mateix Llorenç Villalonga, en una carta a Miquel Dolç, de desembre de 1961, afirma el següent: «Bearn no existeix! És el paradís perdut, solament paradís perquè és perdut. Jo l'he imaginat, emperò per les muntanyes d'Alaró, prop de Binissalem i l'Alcadena»⁵⁹.

56. GALMÉS, S.: *El garriguer d'Infern*, 1976, p. 84-85.

57. GALMÉS, S.: *Narrativa/2*: 1994, p. 153.

58. Citat per POMAR, Jaume, p. 18.

59. Citat per POMAR, Jaume, p. 306.

L'evocació del nom de Bearn, un topònim històric, ens remunta a un vescomtat de la Gascunya, al vessant nord dels Pirineus, i ens recorda els seus prohoms, Guillem de Montcada, vescomte de Bearn, i el seu nebot Ramon de Montcada, caiguts en la conquesta de Mallorca, a la batalla de Portopí, el setembre de 1229. Després del repartiment, el districte o *juz* islàmic de Canarossa —amb Binissalem i Lloseta, entre d'altres terres— correspongué al nou vescomte, Gastó de Montcada, fill de Guillem, qui va fer el seu propi repartiment entre els seus cavallers, un dels quals era Arnau Vilallonga.

Jaume Vidal Alcover parla d'un Bearn Primer "muntanyenc, pobre de terres de conró, salvatge i desolat" i d'un Bearn Segon "urbà, de poc bosc i molt de conró, més abundant en porcions de terra petites que no en gran possessions i no amb uns únics senyors, sinó amb nombroses cases senyorívols"⁶⁰. Com afirma Tomeu Quetglas, "Està clar que per a Jaume Vidal Bunyola és el Bearn I, el Bearn primitiu. Binissalem, en canvi, representa el Bearn II". Bunyola, com a fixadora literària de les vivències de la ruralia, a més de les referències als episodis viscuts a Binissalem, i la contrada de Tofla, l'antic solar dels Villalonga, configuren una bona part dels paisatges literaris de Llorenç Villalonga.

Itinerari pels paisatges literaris de Llorenç Villalonga

Comencem aquest itinerari literari de Llorenç Villalonga al poble de Lloseta. Si venim des de la carretera d'Inca, després del pont del tren, deixam el poble de Lloseta a la dreta i voltam a l'esquerra, per la carretereta Lloseta-Alaró (Ma-2110). En direcció a Alaró, abans de Son Grau, trobarem la contrada de Tofla. És un espai plenament villalonguà perquè la família paterna de Llorenç Villalonga procedia de la nissaga dels propietaris de Tofla, antiga possessió del terme d'Alaró.

El primer avantpassat que hi visqué fou Joanot Villalonga, que el 1484 comprà la possessió. La família, benestant, formava part de l'estament dels pagesos senyors, que integraven la mà major de la part forana. Des del segle XVIII, les divisions i els establits generaren diverses finques més petites, de tal manera que avui tenim les següents: Can Sec de Dalt, Can Sec de Baix, Can Jeroni Vell, Can Jeroni Nou i Can Negret. El casal es troba a la finca de Can Sec de Dalt. El darrer propietari de Tofla de la família Villalonga, Antoni Armengol i Villalonga, va vendre Can Sec de Dalt en 1966 i regalà l'arxiu familiar al seu cosí Llorenç (Pomar, J.: 11-15).

A la carretera de Lloseta a Alaró, a l'altura del km 8'000, a l'esquerra, tenim potser la vista millor de la contrada: la casa de l'Hort de Can Sec de Tofla. Tofla apareix a la narració titulada "El llumí" i a la novel·la *La Virreyña*, basada en les memòries del seu besavi Miquel Villalonga Muntaner. Llorenç Villalonga parla específicament de Tofla en una carta enviada a Mn. Josep Capó el 4 de juliol de 1968: «Tofla, a principis del XIX era encara una gran falca del terme d'Alaró, enclavada entre els termes de Lloseta i Binissalem. Les confrontes són Es Filicomís (o sia, s'Estorell Nou, dins Lloseta), Son Grau Gran, Sa Penya de Can Jeroni i Morneta o Borneta, ja dins Binissalem. Can Sec i Can Jeroni eren una mateixa finca. Avui estan separades, i el casal està dividit en dos. Des de la carretera (anant de Lloseta a Alaró), sols es veu Can Sec, que dóna a Llevant. Can Jeroni dóna al Migdia. La carretera de Lloseta a Alaró no és dolenta, però el camí que en

60. Citat per QUETGLAS, B.: "Llorenç Villalonga i Bunyola", 2005.

el km 8 puja des de la carretera a Can Sec (les cases del qual estan a prop de 400 m sobre el mar) és horrorós i empinat, encara que no molt llarg. La casa de l'hort de Can Sec de Tofla és moderna, la féu el meu besavi en 1840»⁶¹ ()

Llorenç Villalonga parla detingudament i documentada de Tofla i dels seus avantpassats. En reproduïm un fragment: “Des de Binissalem a la Penya de can Jeroni s’hi podia anar a peu i can Jeroni, ni que pertenyés als cosins, no deixava de ser un bocí de Tofla. Perquè aquests llocs, que després he volgut poetitzar sota el nom de Bearn, fins al punt de descriure dins la clastra dos canons de bronze que mai no han existit, més que una possessió, semblen constituir una comarca i més que unes terres immòbils li feien pensar a don Miquel en un organisme bellugadís i fabulós que assimila allò que el rodeja per a convertir-ho en substància pròpia... i així, dins la fugacitat de les coses, constitueix l’immutable, simbolitzat per un nom, igual que en les religions o en les històries de màgia. Un nom que es compon d’altres noms que el defineixen i el diversifiquen”.

Llorenç Villalonga també esmenta Tofla a la narració titulada *El llumí*. En reproduïm un fragment: “Els orígens eren obscurs. Sembla que abans de 1484 —consta a l’arxiu de la família— els vells apareixien ja a les seves salvatges terres de Tofla i allí, a quatre-cents metres d’altitud, entre precipicis i núvols, s’estigueren fins fa poc. (...) El panorama era esplèndid. Les roques sobre les quals el casal era assentat, només són practicables per un camí de carro, estret i sembla més aviat torrent que camí. Un home vell, atret pels lladrucs, s’acostava somrient. (...) D’una finestra, l’homenet intentà explicar-me les confrontes de la finca, cosa impossible donat els accidents del terror. Damunt els plans, abans de les darreres divisions, Tofla era encara una gran falca enclavada entre els termes d’Alaró, Lloseta i Binissalem, que s’estenia des d’Es Filicomís d’Ayamans, fins al predi de Morneta; però el meu interlocutor afegí:

—Diuen que en temps molt antics era quasi una comarca que arribava fins en es puig de Bàltx.

—Tant pot ser veritat com no esser-ho —vaig replicar—.

—De qui és ara això?

El vell somrigué discretament, com un príncep que es veu obligat a descobrir el seu incògnit.

—Maldament em vegi tan mal vestit, ara és meu”.

Des de Tofla, passem Son Grau i, abans d’entrar a la vila d’Alaró, voltem a la dreta per tal d’enllaçar amb la carretera d’Orient (Ma-2100). Returem a Orient, per recordar en aquest poblet de muntanya un dels escenaris de la pel·lícula Bearn. Després, continuem cap a Bunyola, per la qual cosa ens disposam a pujar el coll d’Honor. Poc després d’iniciar la davallada, proposam retornar vora el portell d’una finca moderna, denominada es Puig dels Reis (Ma-2100, km 5,350). El paisatge de muntanya d’Honor i Son Creus, entre Bunyola i Orient, surt referit a la novel·la *Les Temptacions*. L’obra aparegué amb aquest títol l’any 1966, però la redacció original data de l’any 1937, quan aparegué, en castellà, amb el títol de *Mme. Dillon*. En l’edició de 1964, portava el títol de *L’hereva de dona Obdúlia*.

---

61. Citat per POMAR, Jaume, p. 13-15.

«Les serres de Son Creus, tocant ja a Bearn, constitueixen la part més accidentada i grandiosa de l'illa. Sense més vies de comunicació que alguns caminois de bèstia, la solitud d'aquells paratges només es veu torbada per qualche caçador o qualche família de carboners que aixequen la seva barraca dins el més amagat de l'alzinar. (...) Des d'allà dalt el panorama era grandíós. La muntanya davallava en un pendent paorós fins a morir a la carretera, blanca com una cinta, que vorejava el torrent. Aquell vessant estava ple de pins tallats i abatuts. La solitud resultava tan imponent i el silenci ressonava amb tal força que Alcía Dillon cercà el company amb la mirada. El va veure alt com un om i immòbil com una penya. Se sentí abandonada.»

Vora el km 2'5 de la carretera d'Orient a Bunyola (Ma-2100), després de la finca d'Honor, tenim Son Creus a la nostra dreta; és una possessió que pot coincidir, si fa no fa, amb la possessió homònima, descrita en la novel·la *Les Temptacions*. En el fragment que aportam seguidament, Alcía Dillon visita son Creus, perquè la vol llogar a la seva propietària, la baronessa de Bearn: “Alcía Dillon contemplava des del balcó l'ampla avinguda de polls, l'alzinar i més lluny les planúries d'ametllers verds que s'estenien fins a Ciutat; una massa amorfa de la qual només destriava la Seu, cuïta de sol com una llagosta. Poques possessions existien a Mallorca tan ben situades i tan evocadores com aquell Son Creus que Alcía Dillon havia decidit arrendar. La casa de Bearn, esfondrada d'hipoteques, feia temps que surava a la deriva. (...) Son Creus reunia l'elegància del palau i la gràcia ingènua de la pagesia. Tenia ambient, boscs, aigua en abundància, silenci i frondositat. Don Vicenç, amb un manat de claus a la mà, obria les habitacions i contava coses absurdes: —Aquest edifici fou construït en temps d'es moros —no era veritat—: diuen que el rei moro l'habità fins que arribà don Jaume i el regalà a don Ramon de Bearn que, segons la tradició, no li va donar les gràcies. Es Bearn descendeixen del rei de França —no concretava quin— i eren més nobles que don Jaume. Aquesta cambra fosca és s'habitació de la princesa de Némours que morí encisada. Des d'aquí es veu la vila que pertanyia an es barons. El palau està enclavat entre Bearn i la mar perquè es senyors eren ets encarregats de defensar es poble des pirates que venien a robar”.

Arribem a Bunyola, on anam a cercar Can Villalonga, situada precisament al carrer de Llorenç i Miquel Villalonga, l'antic carrer de Sant Antoni, núm. 3, ben aferrada a l'actual edifici de l'Ajuntament, que en queda a l'esquerra; la via és un carreró sense sortida. Can Villalonga fou adquirida per Guillem Villalonga, avi de l'escriptor, l'any 1853. A l'esquerra del portal hi ha un conjunt ceràmic al capdamunt amb l'escut de Bunyola i una inscripció que diu: «El poble de Bunyola a Llorenç Villalonga. Bunyola, 1997», record del centenari del naixement de l'escriptor.

El metge Guillem Villalonga Gelabert, avi de Llorenç, es casà amb la bunyolina Catalina Muntaner dels Cocons Sancho, i passà a exercir a Bunyola. D'infant, Llorenç Villalonga era molt malaltís, i un dels remeis als seus mals era romandre llargues temporades a Bunyola. L'escriptor sempre recordarà aquest temps d'infantesa a Bunyola com el millor de la seva vida. Amb l'àvia Catalina Muntaner i amb la tia Antònia, visqué a la casa del carrer Sant Antoni o a la possessió dels Cocons. Aquella Arcàdia feliç ha estat recreada a *Les Fures* i a *Falses memòries*⁶². Segons J. Pomar, Bunyola «havia d'esser el nucli inicial de Bearn, un mite que es conforma des del principi dins l'obra literària de Llorenç Villalonga. Amb el nom de Fontnova, Bunyola emmarca la infantesa de Salvador

62. POMAR, J., p. 16-18 i 34.

Orlan a *Falses Memòries*, quasi un llibre memorial» (POMAR, J.: 20). En aquesta casa, hi passà els darrers anys de malaltia el germà de Llorenç, el militar Miquel, que hi morí l'any 1946, i a qui l'autor de *Bearn* ajudà a acabar la seva *Autobiografia*.

Les falses memòries de Salvador Orlan, autobiografia situada entre la realitat i la fantasia, es publicà l'any 1967. Alguns fragments que parlen de Bunyola-Fontnova diuen així: “Jo recordava la casa de Fontnova, aferrada a l'església del poble, i els boscos de la besàvia Muntaner dels Cocons, ja a la serra, que més amunt, cap al nord, s'haurien topat amb les terres de Tofla; possessions amb les quals, plegades, jo havia d'arribar un dia a compondre el mite d'un Bearn inexistent. (...) Després de les temporades fora de Ciutat, respirant els aires de Bearn, que em salvaren, la natió m'havia acabat de normalitzar. (...) En saber que no havia de ser militar, la tia Glòria retornà a la idea primitiva que me fés capellà. La il·lusionava que visqués i morís a la casa de Fontnova, aferrada a l'església, que per a ella i quasi per a mi representava el paradís. (...) La casa tanca al fons del carrer de Sant Antoni i enfila la plaça del poble, que no té l'abeurador barroc que li atribueix a la meua novel·la *Les Fures*, però sí els arbres i els bancs que en fan una àgora agradable”.

Llorenç Villalonga situa *Les Fures*, novel·la publicada l'any 1967, al poblet de Bearn, i en descriu els indrets més significatius. Segons Tomeu Quetgles, “aquesta curta descripció del Bearn de *Les Fures* és la que més es correspon amb la Bunyola de principis de segle [XX]. El punt de partida, l'església de pedra. Al costat, la plaça i els arbres esponerosos, el fuster i el ferrer. Entre els dos tallers, unes cases dels Muntaner dels Cocons: la del fons del carrer de Sant Antoni, que ha passat a ser la casa de dona Catalina Muntaner i Sancho, i la que dóna a la plaça, convertida no en convent de monges sinó en Casa Consistorial l'any 1926. A la cantonada nord de la plaça, d'on parteix per amunt el Carrer Major, un cafè. Per a Llorenç Villalonga, el Carrer Nou s'allarga fins a topa el Carrer Major en Es Cantó, on s'hi troba no la vicaria, sinó la rectoria...” (QUETGLES, B.: 17-18).

“Imaginau un llogaret d'antany, encara sense el martiri de les ràdios i les motocicletes, de només un centenar de cases, petites i colrades, emparades per una església antiga, immutable i nova, igual que quan la construïren. A la plaça, empedrada i guarnida amb set arbres esponerosos, el ferrer i el fuster del poble treballen quan tenen feina, i quan no en tenen seuen davall els arbres i conversen del temps (...) Devora l'església, un edifici vell, altre temps posada dels senyors de Bearn, és avui convent de monges. L'única taverna es troba fent cantonada al Carrer Major, que desemboca al Carrer Nou, espècie de cornisa amb cases a mà esquerra i oberta a la dreta damunt una vall d'ametlers. (...) L'edifici més important del Carrer Nou és la vicaria, que lògicament (els bearnesos s'ho repeteixen des de fa dos-cents anys) hauria d'esser a la plaça (...) Vet aquí el poble. I què direm del paisatge en què s'assenta aquest llogaret d'ègloga? Fins a Rousseau i Bernardin de Saint-Pierre, el paisatge ha comptat poc en literatura. Els romàntics l'inventaren i l'esgotaren tot d'una. El paisatge són arbres, terres, roques: objectes inanimats, o quasi, iguals avui que en temps dels romans, descrits ja una vegada per sempre. El dramatisme d'una història no està en el regne vegetal ni en el mineral. És de l'home que cal ocupar-nos. Si he parlat de l'església, de la posada de Bearn o de l'abeurador barroc de la plaça, és perquè darrera aquestes coses hi ha, en carn viva, l'home que les ha creades”.

Des de Bunyola, partim per la carretera de Santa Maria (Ma-2020). Passem el cementiri i, poc després, vora el km 7'900, voltam a l'esquerra, pel camí dels Cocons.

Les cases d'aquesta possessió a pareixen poc després, a l'esquerra del camí, sota els espadats de la comuna de Bunyola. La possessió des Cocons apareix a l'obra literària de Llorenç Villalonga; el seu avi, Guillem Villalonga es casà amb la filla major del senyor dels Cocons, Catalina Muntaner i Sancho, i el futur escriptor passà a la finca algunes temporades de la seva infantesa. A *Les Fures*, es Cocons rep el nom de 'sa Coma'. La novel·la *Bearn o la sala de les Nines*, publicada inicialment en castellà el 1956 —a partir d'un original en català—, desenvolupa una acció situada en la possessió de Bearn i en el poble homònim, bàsicament inspirats per es Cocons i Bunyola, respectivament. La novel·la comença així, amb paraules posades en boca del capella Joan Mayol: “Suposat que mai no arribares a venir a Bearn, et diré que es tracta d'una possessió de muntanya situada prop d'un llogaret d'unes quatre-centes ànimes que s'anomena, també, Bearn. S'ignora si la possessió prengué el nom del poble o si fou el poble que rebé el nom de la finca. Cada any, el dia de Sant Miquel, que és la festa patronal, el predicador al·ludeix que aquestes terres pertanyen als senyors des de la Conquesta. Potser és veritat, encara que manquen els documents que ho acreditin. “Sa nostra estirp —solia dir don Toni— és tan antiga que no té data. Es perd dins sa fosca”. (...) Des del poble a Bearn, a peu, hi ha prop d'una hora de camí, emperò les cases no es veuen fins que hi som damunt, a causa dels accidents del paratge. Bearn està, doncs, imaginativament, enfora de remeis. Les terres són pobres, plenes de roquissars i boscs salvatges. Aquí, farà ja trenta-vuit anys, vaig venir al món, fill d'un jornaler i d'una collidora”. Davant les cases des Cocons, emmarcats per uns espais encisadors situats als peus de la Comuna de Bunyola acabam la recerca de Bearn, una geografia mítica i literària bastida per Llorenç Villalonga, a cavall entre el Raiguer i la Serra de Tramuntana.

SANTANYÍ: COLRATS DE POESIA AMB BLAI BONET

Els paisatges adolorits de Blai Bonet pel migjorn de Mallorca

L'escriptor Blai Bonet i Rigo nasqué a Santanyí el 1926, on morí setanta-un anys més tard, el 1997. Estudià al Seminari Diocesà de Mallorca (1936-43), que hagué d'abandonar a causa d'una tuberculosi. Visqué una partida d'anys a Barcelona. Retornat a Mallorca, visqué molts d'anys retirat a la seva casa de Santanyí. El 1950 publicà el seu primer recull poètic, *Quatre poemes de Setmana Santa*. Forma part de l'anomenada Generació dels Cinquanta. El 1953 deia Salvador Espriu de la poesia del jove Blai Bonet: “Una veu dolorosa i apassionada ens arriba avui d'una serena terra antiga i continuant, amb remots ecos del foll Ramon, l'accent essencial de Rosselló [Pòrcel]. Encarada amb la divinitat, pel camí del sofriment i de la malaltia, la intensa veu posa al descobert l'estremida intimitat d'un home que, enmig de les bel·leses d'un món vist a la força i amb recança amb ulls de vianant, combat amb fermesa per poder-se contemplar algun dia en una eterna pàtria, plena de pau, de vida i d'encalmat repòs”.

Àlex Susanna remarca la potència de l'obra de Blai Bonet: “No pot despertar mai la indiferència en qui la llegeixi. [...] Es tracta d'una obra contundent, arravatada,

radical, lúcida, apassionada, exaltada, exultant, que si alguna cosa no pot provocar mai és la indiferència, la passivitat. Llegir-lo és exposar-se a ser sotraguejat, convulsionat, trasbalsat”.

Àngel Terrón remarca les arrels pageses de Bonet: “és fill d’un pagès, és un home de fora vila, de la senzilla gent camperola amb una profunda saviesa oral i amb amor a la terra... Blai Bonet és el primer home de la pagesia que converteix en poesia culta una llarga i profunda tradició. Aquest si que és un trencament profund que revitalitza amb modernitat la visió de la natura”.

Margalida Pons apunta algunes claus interpretatives de la poesia de Blai Bonet: “En *Entre el coral i l’espiga* Blai Bonet inicia un moviment centrífug de dissolució en les coses, com si volgués fondre la seva personalitat en l’entorn per tal d’explicar-lo i participar de la natura de cada objecte (...) El poeta és un mitjà, l’ésser que vincula les esferes humana i divina; aquesta visió és tamisada pel cristianisme, amb concessions a la mística”. Però, afegeix que Bonet no és un veritable místic, “perquè sempre s’entrebanca amb una humanitat massa potent”.

Primer itinerari: “Terra endins”. Santanyí-Els Llombards-L’Alqueria Blanca

Aquest primer itinerari discorre terra endins, pels voltants del poble i els Llombards i l’alqueria Blanca, que, com diu Damià Huguet a l’article “Materials per a un retrat de Blai Bonet”, “condensa tota l’essència del paisatge de la terra mediterrània, que dona a la mar, asprament grec, vitalment sicilià, amb un toc particularíssim d’africanitat interior a la seva ruralia que el fa essencialment suggestiu i encisador. La terra és prima i rocosa, de call vermell, mala de solquejar, tot terrossos”.

Comencem l’itinerari a Santanyí, a la **Plaça de la Vila**, on situam un fragment del pròleg de Bernat Vidal i Tomàs per al llibre *Entre el coral i l’espiga*, signat el setembre de 1952. Planteja el pròleg com un itinerari pel poble de Santanyí, des de la plaça a la casa de Blai Bonet, gairebé a l’extrem de la vila, a la carretera de Palma. Espais urbans, sensacions i un retrat tendre del jove poeta, malalt, hi apareixen: “Endolciré, amb xarop de poncir, la infusió de malves, i us acompanyaré a veure el poeta, sempre convalescent. Ens espera, allargat, els braços en creu, amb les noves cançons al Coral i a l’Espiga, que puguen pel seu cos melodiós de Modigliani. Si us plau, anem-hi. Capvespre tranquil d’estiu cansat. Mirau: la Plaça, per un sol moment, desplega sa bellesa austera. El ponent il·luminat s’arrapa a la terra, fins a besar l’atri... (Fira de la tarda. L’hora d’en Blai. La plaça i la vila tota és una taula de canvi. Tot el camp, tot el terme, és del color de l’espiga. Dins l’or de l’espiga, Blai ha midat la difícil, closa, bellesa d’aquesta hora, i de l’encontrada, resseca i ardenta, que impregnen d’ardor i de set la poesia de Blai)”.

De la plaça, ens dirigim a la Porta Murada i arribem al **carrer de Palma, 74**, la casa natal de Blai Bonet. Hi situam el poema *Autoretrat*, que forma part del recull *Comèdia* (1960): “El suny dels meus trenta anys fou un noi de finestra / a Santanyí, carrer de Palma, 74. / El meu pare era eguer, i cada nit em duia / una aspra llebre oberta, amb el ventre ple de mata. / Em criaren amarg, com la pols de sivina, / de cap agrest i alt, com el cap d’una cabra. / No em marcaren amb cuiro les marcades costelles, / però prest m’engrunaren l’os del front amb paraules. (...) / Quan un gall escometé l’aurora de la vida / a dins la

meva veu tràgica i emmatada, / un vagó de tercera em portà a un asil negre, / on em dissimularen darrera una sotana. (...) / La terra lleonarda, d'aiguamolls i de guilles, / que fou la meva cuita adolescència pàl·lida / no pogué suportar el sol de foc de la vida, / i la sang en mi fou una camèlia tràgica”.

També a la **casa natal del poeta**, hi evoquem el poema *Primavera pública*. Forma part del recull *L'Evangelí segons un de tants*, que fou publicat l'any 1967. Recull l'ambient del poble i és carregada d'existencialisme i de referències florals o vegetals: “Al pati emblanquinat darrera els vidres, / els tres geranis amb alguna flor / són verds i humits / entre les caputxines. / Les parets seques de les cases / són tot blanques de sol entre les / revellides / soques negres d'aquesta parra vella, / no verda encara però deixondida. / Darrera / les tres tàpies on la humitat verdeja, / les espines de ser cartró civil aguanto, / sepultat voluntari, entre el silenci / de les vermelles, verdes tanques grises. (...) / Sóc fill de Déu i estic fotut. Paraula. / Si contemplo els geranis, em cria corbs la vista, / perquè tinc Déu i terra i no tinc hora. / Menjo silenci: la paraula neta. / Mentre miro el capvespre violeta, / com qui contempla un ganivet i plora”.

Muntem al vehicle i, per la carretera de les Salines, arribam als **Llombards**. Passem el poblet, i, a la sortida mirant cap al poble de les Salines, vora la contrada dita el Camp de l'Aljub, hi situam un fragment de l'article *Als Llombards com a Casarsa*. La narració forma part dels textos que acompanyen el llibre de fotografies de Toni Catany, titulat *La meva Mediterrània*, de 1990. La passió pel cinema del poeta de Santanyí se'ns fa evident, com també el reconeixement per l'obra del director de Casarsa, Pier Paolo Pasolini. Tot, imbricat amb les vivències infantils de Blai Bonet a la terra de l'avior materna, els Llombards: “El pròleg del meu Èdip, que també du un rei al cos, és una tanca voltada de paret seca que tancava mitja quarterada de terra prima de call vermell, que a un cap tenia les cases del padrins dels Llombards amb una figuera verdal i l'aljub davant i, a l'altra banda, que donava a la carretera de Ses Salines i a la carretera del far, una cisterna amb capella. A un costat de l'aljub, a un cornaló de l'hort, arran de la paret que feia paret al camí que venia de Sa Marina Rosera, hi creixien cinc tabaqueres de les anomenades de fulla d'espasa i que es feien altes com de dos metres i que al capçull de la planta feien un ramell de campanetes liles i blanques (...) Vivíem així: en un estil del segle XIII a la part forana de Mallorca, on jo era un al·lot de l'alta edat mitjana, i on la menjua i la mare n'eren l'escriptura”.

També als **Llombards** rememorem un fragment de “La vida i els meus instants”; és un escrit que data de l'any 1987, en ocasió de posar el nom del poeta a l'Escola pública de Santanyí. Els records del Rafal dels Porcs i dels Llombards, hi són presents: “Quan vaig arribar a la terra del món, el món ja hi era amb totes les coses que varen arribar a la terra abans que l'home: la mar, les coves, les tenasses, els corns de tenassa, el fonoll marí, les mates llentrisqueres, les estepes bleneres, la pedra, la pedra que fa pedres com un taronger fa taronges..., les eugues que fan cavalls, la terra que fa pols, el vent que, de la pols, en fa un polseguer... (...) Les meves edats de nin, fins que vaig fer dotze anys, estaven assenyalades per dos fets senzills i de casolà que s'empeltaven l'un a l'altre, i aferraven. (...) Un d'aquests dos fets era anar al Rafal [dels Porcs] des del Camp de l'Aljub, on els padrins dels Llombards tenien la casa amb un parell de tanques entorn. (...) Jo feia aquesta caminada petita amb una curolla magra, emocionada, deixondida: cercar el meu pare, el pare..., veure el meu pare que guardava les eugues, els cavalls a la possessió que

els marquesos de Barberà, catalans de Barcelona, tenien a un quilòmetre i mig, o dos, del capdecantó que feien la casa i les tanques dels padrins. (...) Un segon fet m'aconduí a descobrir i a sentir entre carn i cuiro l'altra fesomia de la paraula, les fesomies de la reialesa i majestat de la paraula, que és l'eina vital i social de l'escriptor: aquest fet: cantar quatre anys seguits, la Sibil·la des de la trona de l'església de Santanyí”.

De tornada cap a Santanyí, a la sortida **dels Llombards**, passades les cases de Son Amer, pel camí de la dreta, hi trobarem l'Aljub de Son Amer. És un bon lloc per rellegir un fragment de l'obra *Els Ulls*. Blai hi esmenta el tarannà tradicional del seu pare, Blai Bonet i Perelló, i el recorda quan treballava al Rafal dels Porcs: “El meu pare estava sobretot treballat per l'horari penitencial dels llogats al Rafal dels Porcs: vivien a toc d'una gran campana que hi havia a la torre de les cases: menjaven en comunitat en una taula llarga dins la cuina, gran com una església, de les cases de l'amo, que estaven, i estan, costat per costat de les del senyor, i l'amo menjava amb la seva dona oi el meu avi, en un racó de l'entrada de les cases. (...) En els trenta-quatre anys que estigué llogat, des dels catorze anys fins que morí de tuberculosi pulmonar, el meu pare, que també es deia Blai, Blai Bonet i Perelló, mai no menjà amb el seu pare i ho acceptava amb naturalitat, com el resultat de l'ordre bo de les coses”.

Durant la guerra civil, el nin Blai Bonet fou traslladat a la casa dels avis dels Llombards, com recorda a *Els ulls*: “Devers les quatre eren. Un cotxe descobert passà. Com un animal escapat. Entre un trebolí de pols, llavors el carrer no estava enquitranat, ni res. Entre el polseguer i des de la negror del cotxe, la veu d'una dona grossa, esqueixada com per Picasso, amb els braços esbrancats, cridava a banda i banda dels portals: — Bombardegen Palma, bombardegen Palma”.

Partim dels Llombards i tornem a passar per Santanyí. Per la carretera de s'Horta i Portocolom, arribam a **l'Alqueria Blanca**. Pel carrer de Ramon Llull, al nord-est del poblet, agafam el camí del Puig Gros. En arribar al Pou del Rei, als peus del puig de Consolació, hi podem llegir el poema “Camins de la tarda”. Forma part del recull *Entre el coral i l'espiga*, publicat el 1952. Gabriel Cortès saludà la publicació d'aquest llibre accentuant les referències paisatgístiques del poemari: “El paisatge de Santanyí, de dolços turons color de violeta, festonejat de roques solemnes, ha trobat el seu poeta, Blai Bonet... l'espiga [és] com un símbol de la terra onada i severa estesa al peu del suau puig de Consolació”.

Caminois del meu pit on es reclina
la tarda en somnis, vagament brostada,
com sempre, avui també,
el ca del meu desig lentament passa
per vosaltres, tot sol, i cerca, cerca
un fantasma que viu. Tan viu que mata.
(...)

— S'adormen els molins entre els Bellveures.
Esquelles lentes dins el ponent grana...
La processó dels bous acompanya
l'enterrament morat del cos del dia,
mentre en les sínies ploren temors d'aigua...

El paisatge de l'Alqueria Blanca, amb abundants topònims de la rodalia, és present en l'obra *El poder i la verdor* (1981). Alex Susanna explica aquesta obra i les més properes: "Són obres apoteòsiques. Clarament fonamentades en l'excés i en la capacitat associativa enlluernadora, en les quals Blai Bonet recull, articula i potencia tota una extraordinària gamma de tons, nivells de llenguatge i estructures...": "Per a un home la pàtria no és lloc, / on va néixer menut, xerec i magre, / perquè naixença, mugrons color de pansa, / la llet entre el vouverivou i mare, que posà llevat / per a fer pa de nen adormit, se'n van, / talment bavor d'una olla amb aigua al foc... / La pàtria és la tenaç continuïtat de l'olor / que els ametlers regalen quan són ells amb la flor; / la pàtria és la veu d'uns aucells a un redol concret, / tal i com l'aigua vol estar amb l'aigua, / tal i com el jove vol ensumar i riure al país del jovent, / perquè la vida no és una opinió. (...) / Plou i fa sol. / Les gatoses al Puig Gros fan un fillol. / El cel s'enfila, vola, puja, va de vol cap a la terra. / Aladerns de Comassema són aladerns al Pujol. / Picabaralles del Galatzó són picabaralles a Consolació. / Les margarides de menudència en blancor / ja són arribades i seuen flors plegades / entorn del pou del Rei. A Son Balutxo, / tres amarantes remen, de verdor van blaves, treuen / cascavells color de rosa portuguès".

Segon itinerari: "La mar santanyinera". Montdragó i Cala Figuera

Aquest segon itinerari blaibonetià discorre ran de mar, per les costes del migjorn mallorquí. Amb el poeta santanyiner, coneixerem també un dels millors conjunts de cales verges del litoral de l'illa, alhora que el convertirem en paisatge emotiu, per la literatura que s'hi inspira. Per començar, proposam deixar el vehicle a sa Barca Trencada, indret al qual hem arribat des de Portopetro. Amb l'hotel a l'esquerra, davallam directament a la cala. Davant la mar, a la banda dreta, vora les primeres roques, podem situar-hi un fragment del poema de Blai Bonet titulat "El mar de Montdragó". Forma part del recull *Comèdia*, publicat l'any 1960. Sa Barca Trencada és un indret protagonista dels versos de la composició: "Margarida, tornàvem pel camí / de la Barca Trencada. / Els arbres eren negres. La remor / la mateixa era de l'oberta tarda. / Per a veure'ns parlàvem. / Dúiem llargs troncs de pi / damunt el cansament de les espatlles, / pi sec per tenir un foc de viure junts / i edificats davant la roja flama. / No miràvem el cel, / tan alt damunt la terra negra i càlida. / Esment teníem del peu ferm i brusc / contra els clots fondos i la pedruscada. / Sota la blancor estesa / de l'estival, guerrera via làctia, / el camí anava paral·lel, terrestre, / estrellat de rodones pedres blanques. / El nostre cor vivia, / entre la pedra i les estrelles clares"⁶³.

Ja enfora dels hotels, en direcció sud-oest, vers Montdragó arribam a un caló de reduïdes dimensions, des d'on podem pujar una escala i continuar pel vial asfaltat, amb xalets pels voltants. Quatre minuts més endavant, voltem a l'esquerra pel camí sense asfalt que, en dos minuts, entre pins, ens deixa vora el caló des Borgit. Arribem a la cala després de passar un portell. És una cala verge, una llengua de mar que arriba fins als pins de la vorera. Des de l'entrada a la cala, la vista s'esplaia pels redols de Montdragó.

Volem recordar en aquest itinerari el també poeta i activista cultural Josep M. Llopart de la Peña (Palma 1925-1993), se'l considera, amb Blai Bonet, un dels màxims

63. BONET, B.: *Comèdia*. A: *El color*, p. 289-290.

representants de l'anomenada Generació dels Cinquanta. Precisament, el primer llibre publicat per Llompart fou el titulat *Poemes de Mondragó* (1961). El poema que comença amb el vers "Asserenada amor, ja caminable" forma part d'aquest recull, i fou escrit el 1955; els versos finals diuen: "Mira la mar aquí, mira la lluita, / onada rera onada, ja amansida / fita de caminant, oberta porta / per a l'íntim repòs, mar del capvespre / —Odisseu ha tornat—, ja feta terra."

Des de la platja del caló des Borgit, continuam cap al sud, vers Mondragó. Començam a caminar pel camí ample i marcat, que, en cinc o sis minuts arribaria al centre de Mondragó, a la cala de les Fonts de n'Alis; però, no anam pel camí directe, sinó que prest voltam a l'esquerra, cap a la punta de sa Guàrdia d'en Garrot. Hi trobarem un niu de metralladores, un búnquer defensiu dels anys quaranta, que fou restaurat i, darrerament, netejat. A la vora d'aquest element defensiu, encara més a prop de la punta de sa Guàrdia, trobam un cartell que ens informa de les diferents espècies d'aus marines que volen per la contrada: el corb marí, la gavina roja, el falcó pelegrí, el colom roquer i l'àguila peixatera. La panoràmica visual ens mostra l'altra vessant de Mondragó, entre la punta Blanquer i s'Amarador.

Aquí, a la Guàrdia d'en Garrot, a Mondragó, marc paisatgístic que l'inspirà directament, situam la primera part del poema de Blai Bonet titulat *El mar de Mondragó*. Forma part del recull *Comèdia*, de 1960: "Amic clar com el pa, / quan la guerra civil d'Espanya alçava / la blancor dels camins, jo era un al.lot / que duia corns i escorça a les butxaques. / El foc del poble i el tigre terrestre / obscurien la calç a dins les cases, / i el noi, que ara no sóc, anava al mar / de Mondragó i duia a la cintura / de cuiro una pistola niquelada. / Una mort de jugueta, noble amic, / una mort verda duia i disparava / als grocs narcisos de garriga, als cans / i als genolls de les dones florejadades. / Jo era un nen de la guerra, un noi d'espines, / que, al costat de la mar de Mondragó / portava fil de pua a les entranyes. / Però avui he tornat amb la més tensa / i pura humanitat a la mata agra, / als pins verdíssims, a les roques grises / de verdor curta i ànima estepària. / He contemplat, entre l'ametlerar / color de rosa i els pins sobris, l'alta / mar violenta i l'altre nen pacífic, / que no vaig esser quan a morts jugava(...)"

La punta de sa Guàrdia d'en Garrot assoleix certa altura sobre la mar, mentre la nostra ruta tomba ja cap al nord-oest per tal de resseguir la gran entrada de la cala bicèfala de Mondragó. Entre pins, observam a l'esquerra el terrat d'un escar de barques, usat per guardar les embarcacions petites. En tres minuts, sempre amb la mar a l'esquerra, arribam a la platja de les Fonts de n'Alis, anomenada més genuïnament es caló d'en Garrot, la primera de les dues cales de Mondragó. A la vorera, hi situam la part final del poema *El mar de Mondragó*: "El camí pedregós, els blancs reclaus, / les parets grises i les castellaneres / esparregueres, entre els pàl·lids pins / i la tanca aspra, secs de sol baixaven. / La terra de la pols arriba, tosca, / a la pols de la mar: la morta platja, / on no se mouen el card gris i ras, / la peluda alga i la groga lletrada. / El mar deixava en la banyada arena / una gràfica línia de mascara, / i enretirava, transparent i verd, / l'ona severa com les atzavares".

Travessem la platja i guaitam cap a l'interior, amb el torrent que forma una zona humida de gran interès ecològic, denominada l'estany de ses Fonts de n'Alis. Algun hotel i alguns bars i restaurants ocupen part del rerefons de la platja. L'estany de ses Fonts de n'Alis, ensserveix per llegir aquest fragment de "El mar de Mondragó", de Blai Bonet:

“La barca blanca, on nosaltres érem / mirant la costa que ens acompanyava, / sortia de la cala com una àgil / caixa de noi que ha mort abans de ràbia. / Enfront quedaven les muntanyes grises, / el torrent estepari, l’espessa aigua / de l’estany ple de moscards verds i soques; / els horts, penosos de terra arenada. / Les roques, les terres s’enfosqueïen, / amb el sol lívid d’aquella hora baixa. / Els pins eren molt verds; les ones, grises. / El vent, de terra. Dues boires, blanques. / Nosaltres érem una gravetat / amb cabells blancs, que dins el mar bogava, / entre l’antiga joventut del món: / l’ona foscant i la clara vaira, / les penyes blanques, els coloms marítims, / les mates primes, verdes i arrapades. / I la platja (miràvem des de popa), / on en Gep i una gossa se cobrien, / damunt la grisa arena abandonada”⁶⁴.

Des de la platja de ses Fonts de n’Alis—o es caló d’en Garrot-, anam pel vial encimentat que discorre ran de mar cap a s’Amarador. La forma encisadora, entreforcada de cala Montdragó se’ns dibuixa perfectament en aquest espai entre les dues endinsades de mar. Un escar amb la caseta al capdamunt, com en simbiosi, fita la vora de davant. A mitjan camí, vora les roques, fem una aturada per recordar el poema *Soledat oberta*, el primer poema del primer gran llibre de poemes de Blai Bonet, *Entre el coral i l’espiga*. Diu Àlex Susanna: “Hi trobem la consciència del dolor, del dolor físic, com una companyia inguarible que condicionarà tota la seva vida [...] el naixement d’aquesta *veu plena de nius* que el poeta rep de Déu com un do compensatori: l’aparició de la facultat creadora del llenguatge. Després, la consciència de la impossibilitat de conciliar desig i realitat... Finalment, la constatació que tot això no origina *pena*, car ell decideix *viure* a través dels altres, dipositar la vida en altri [...] una reacció contraposada de joia i vitalisme”. El poema apareix datat el 1951; un fragment diu així: “Em dol tot, fins la camisa, / a damunt el pit cremat. / I les paraules em nafren / quan sonen damunt la llengua / amb el seu significat. (...) / És curiós... però jo no tenc pena. / És ver que ja fa temps no he vist estrelles, / ni aquell mar tan senzill que va a la platja / plena de lliris blaus, callada i sola. / És cert. Hi ha poques coses d’alegria. / Però sempre hi ha un brot de taronger / que va, en silenci, cap a la taronja. / I humils pedres que, per primera volta / se senten àngel, tirades a una fruita, / o a un aucell, que haurà tingut la sort / de morir-se a l’aire. / És curiós... Jo som d’aigua de mar, / i és com si fos de canyamel el cor / d’eixa ona meva, repetida i blava. / Tots els que estau contents: / el sol i el meu cor van amb vosaltres.”

Arribem a s’Amarador, cala verge amb arena i teló de fons de dunes, amb pins, ullastres i alguna alzina. Es conserva la zona humida del torrent de s’Amarador i, terra endins, encara s’alcen, humils i arrelades, algunes barraques de roter amb curucull. Diu Jaume Vidal Alcover que els elements bàsics de la poètica de Blai Bonet són la “fauna i flora camperola, reiterada referència al color, paisatge ponentí, religiositat, o, millor dit, atenció a la litúrgia catòlica, sensualitat”. El poema “*Mar adolescent*” forma part del recull *Entre el coral i l’espiga*; segons Vidal Alcover, és de clara inspiració lorquiana: “Hort de llimones i gínjols / i bellveures vora el mar. / Nacre verd amb ulls de plata, / mar saliner de setze anys. / Aquest noi, com se revinclu / per veure l’horta i el camp! / Canaris de llimonera / volen els seus dits de sal. / —Deixau-me saltar l’arena. / Tallau-me els penyals d’aram, / i els pins d’or que sempre canten, / remulls de llum, inclinats...! (...) / Hortolans, deixau la sínia, portau llimones al mar...!”

64. BONET, B.: *Comèdia. A: El color*, p. 289.

A s'Amarador, captivats pel paisatge, també llegim el poema "Germà del Mar", on el poeta santanyiner es fon amb la mar. Repetim el que diu Margalida Pons: "Blai Bonet inicia un moviment centrífug de dissolució en les coses, com si volgués fondre la seva personalitat en l'entorn per tal d'explicar-lo i participar de la natura de cada objecte": "Analitzau-me la veu / que al coll em neix un pinar. / Mirau si té blaus de mar / la meua paraula en creu. (...) / Amics, desfermau la nau / i navegau damunt mi. / Llescau-me el cor submarí / vora els pins d'aigua, i menjau. / Pescador de volantí, / quan s'agenolli la tarda, / sots l'últim cel de donarda, / aucells de sal çaça en mi. / Mirau-me sempre els balcons / de la meua veu de mar, / cridant: "Baixau a caçar / déntols al bosc del meu fons! / Esbajoca el meu color, / pescador. / Mira quants de blaus hi tenc, / pescador. / Tu sabràs si som com l'altre, / que viu sense ombra, d'esquena, / pescador...".

Una vegada hem recuperat el vehicle, ens dirigim cap a cala Figuera, indret tan estimat per Blai Bonet, on clourem aquesta passejada paisatgística i literària amb dos poemes més. El primer es titula *La Cala*, del recull *Entre el coral i l'espiga* (1952). Sens dubte, aquesta cala de pescadors inspirà el poema blaibonetjà. Podem situar-ne la lectura a l'entrada de de la llengua d'aigua de migjorn de cala Figuera, anomenada el caló d'en Busquets, vora les barques dels pescadors: "Obriu-me dins el mar, vells pescadors, / que m'entri de verdor una alenada / que tingui llum de barques i pinar, / i el sol em transparenti el joc de l'aigua. / Carritxeres de sol. El mar dibuixa / blancors i morenors de les terrasses, / que guaiten, sota una ombrel·la verda, / a la fira de llum, il·luminades. / Dormides xarxes fosques pels murs blancs: / el sol hi juga, aranya entre les malles. / Tot dorm un somni verd; només el sol / llança una pluja d'or als pits de Dànae. / Un molí d'alegria tenc al cor... / Moliners, moliners d'aigua salada: / per caló del meu cos, lent, hi desfila / un horabaixa mariner del Carme."

Voregem el pintoresc caló d'en Busquets, curull de barques, pel vial de fusta, i ens situam arran de l'altra entrada d'aigua de cala Figuera, dita el caló d'En Boira. Hi evocam el poema "Mar en calma (Caló d'En Boira)": "Jo l'estim molt, a la mar, / a la mar verda, ensopida, / allargada dins el llit / de blau color, color lila. / Que no sap si té pinar / ni escorces plorant resines. / Que només es mou un poc, / si una barca li esgarrinxia / la pell de nereida verda, / que li tenyeix les anguiles... / A la mar santanyinera, / voluntat d'herba florida! / Sempre vestida de sol / i rames de pi que et miren... / Mirant-te els peixos de l'ànima... / Mar verda, rius verda vida / estirant-te dins el llit, / dins un xal gris de calitja. / Ai de la mar, la mar blava! / Ai de la lila, mar lila! / De salat que té el color / el sol la vol per amiga, / si el cel és blau, ella és verda. / Ni mira el cel, de tranquil·la. / Tomba l'espallla als cantells / verds del fonoll de marina, / i dóna lliçó d'escumes / als marges de margarides. / Si jo fos el mar, eix mar, / la barca, com dormiria! / La soledat del meu pal / amb escuma de gavines... / A sota d'un cel ben blau / i a sobre d'un mar ben lila. / El meu gest salat dins l'aigua, / i l'aigua corrent d'anguiles. / Si jo, grill de camp, el mar / arribava a esser un dia, / tendràs, verda aigua caiguda, / verticalitat d'espiga."

ANDRATX: GEOGRAFIA LITERÀRIA DE BALTASAR PORCEL

Aquest itinerari literari sobre la figura de Baltasar Porcel i Pujol (Andratx 1937 - Barcelona 2009), discorre per les terres andritxoles, espais tan propers a la vida i a l'obra de l'escriptor. La proposta inclou la visita als indrets més representatius del terme municipal, com són el poble d'Andratx, s'Arracó, el Port d'Andratx i Sant Elm. Segons Rosa Cabré Monné, l'illa de Mallorca ha generat dos grans mites literaris: el mite de Bearn, de Llorenç Villalonga, i el mite d'Andratx. En aquests, segons Cabré, Porcel "reconstrueix el món rural, difícil i eixut de la seva infantesa, que lluita per la supervivència. Un poble que hagué de cercar la seva sortida econòmica pels camins de la mar".

Andratx, poble del ponent mallorquí on nasqué el novel·lista, esdevé un microcosmos literari i mític. A l'esplanada de davant l'església parroquial, hi situem la primera lectura: "El món d'Andratx"; és una descripció del poble natal de l'escriptor que procedeix del recull de prosa titulat *Les illes, encantades*, de l'any 1984: "Una llum incolora, radiant i al·lucinada, esclata sobre la vall andritxola, vasta i allargassada des de les muntanyes fins a la mar, configurant el caparrot ponentí de l'illa, accidentat i de costa brava. L'asselellada estiuença s'espesseix en una calitja gràvida i densa, que arran de terra forma com fumerols transparents, tremolosos. (...) Té la forma i el color d'un bacallà sec, Andratx: la cua, al Pont de Can Terrola, a migjorn, i la part superior a tramuntana, des del Pantaleu fins al Pou d'Amunt. Teulades i parets són terroses, amb trossos blancs. L'església és una fàbrica gegantina, marronca, solitària a llevant. I sobre el turó de la Planeta hi ha encara els bucs, còncics i desmantellats, d'antics molins de vent. Abans, s'hi dreçaven les forques que penjaven la gent en nom dels poderosos"⁶⁵.

De *Cavalls cap a la fosca* (1975) és aquesta breu evocació malenconiosa: "L'últim dia que vaig ésser a Andratx una buidor astral semblava haver-se apoderat de tot. La tardor dominava el poble, amb la cendrosa nuesa del fred. Els arbres ja despulats pareixien gragots de carbó. D'altres encara conservaven una moribunda sumptuositat d'aram. L'església es perfilava, com si només fos ja una petrificació, com si des de feia segles no hagués ressonat dins aquell àmbit cap veu ni gest".

Deixam l'església i ens endinsem pels carrers del poble, fins al centre antic de la vila, el Pantaleu: "La barriada vella, el poble de fa set segles, és a la part alta, el Pantaleu i el Pou Amunt. S'aferra a la falda de la Planeta i és un teixit de carrerons i escales, estrets i irregulars, amb el sòl empedrat. Les cases són fosques i amb finestrons, de parets emblanquinades. Tenen, a vegades, un parral i cossiols de geranis. Hi ha placetes, entre façanes altes i gastades, pobres, amb un coll de pou davant i on, en treure aigua, la cadena grinyola (...). El Pantaleu és un món perdut: han anat morint els vells, i els joves han fugit. Escamots de 'jaeners' han envaït les cases desertes"⁶⁶.

Continuem cap al **cementiri d'Andratx**, on, des del 4 de juliol de 2009, hi reposen les despulles de l'escriptor. Porcel ens diu que "El cementiri és a la dreta, sobre l'església: quadrat, amb xiprers bells i rosers de flor petita, de maig, entre els pisos de tombes i els monuments funeraris dels rics. Hi dansen sovint els focs follets". A "Difunts sota els ametllers en flor" (1970) el cementiri torna a ser protagonista de la literatura: "Jo sabia

65. PORCEL, B.: *Les illes, encantades*, p. 159.

66. PORCEL, B.: *Les illes, encantades*, p. 161.

que arribava el Dia dels Morts perquè rebentaven les poncelles, i les flors es tornaven de bellesa esponerosa, brillant i als ruscs les bresques degotaven, inflades, gotes de mel. Cada matí, en llevar-me, veia, des de la finestra, el poble entre el fum blanquinós i lent dels forns, l'atmosfera impregnada del tuf tebi del pa calent, veia l'hort d'en Baldoví, a l'extrem del qual, darrere la sínia i la palmera escambuixada, florien magnífiques les plantes de dàlies grogues, caramulls de fullim dentat, i de flors, quadrat rutilant entre la terra marronenca, massa tremolosa quan bufaven els primers vents sobtosos i tous, de la tardor. I les venia després, totes les flors, als descendents dels morts, de tots els morts, que el dia estrany del primer de novembre compareixien al cementiri amb els rams encara mullats de l'hort d'en Baldoví. (...) Cap al tard, post el sol, quedava una claredat lívida, pels carrerons del cementiri, amb les flors que es començaven a mustiar, les llums tènues, color de carbassa, de les candeles, i la gent endiumenjada que caminava a poc a poc recordant davant les tombes les vides de la gent morta. Tot com una bogeria al·lucinada i mansa.”⁶⁷

Agafem el vehicle i ens dirigim cap al **Port d'Andratx**. A mitjan camí, pels voltants de Son Esteve i de Son Orlandis, entre camps d'ametllers, hi situem un fragment de la narració “Ametllers florits”, extreta de *Crònica d'atabalades navegacions* (1971): “De nit, les nits de lluna plena, l'extensió de l'ametllar florit és blavosa, irreal, d'una bellesa crepusular i remota, com la de la mar a les nits estiuenques. (...) Jo, aquest any, no he vist florir l'ametller de l'illa. Em trobava lluny. Hi ha, a la florida, una aguda sensació del temps que passa, d'aquesta fugida tumultuosa cap al passat: penses anar, cada any, a contemplar la sobtada i prodigiosa revelació; però passen els dies i broten els ametllons vellutats. Llavors algú, una persona que potser esperava la teva arribada, t'envia una carta: *Ja s'han acabat els ametllers en flor i tu no has vingut*. Sí, és cert, jo no hi he anat i sento com una nostàlgia d'amor perdut, com una imatge de dona que s'esfuma en el record, boirosa, inconcreta”.

Arribats al **Port d'Andratx**, hi situem un fragment, gairebé impressionista, de “La lluna i el Cala Llamp” (1963), precisament quan el veler entra al port: “Doblegaren la Mola, i entraren pel morro d'en Domingo al Port d'Andratx, que es fica nou cables terra endins, per tres i mig d'amplada. Desaparegué el far de la Dragonera i fou substituït pel de l'escullera del port, de llum blanca cada segon. Avançant cap a les clarors del port, el Cala Llamp disminuï la marxa. La mar, dintre de la cala, era una bassa d'oli. Podien sentir cantar els grills a la ribera. Nit de bonança, clara d'estiu, fresca, carregada d'aromes de pi... i la lluna alçant-se, nítida, perfecte i lluminós rotlle del misteri. Al fons de la vall, les llums esclarissades del poble d'Andratx, i el puig blanquinós de Galaltzó, coronat pel cel estrellat. Feta amb rapidesa la maniobra, el veler quedà atracat al moll, davant del passeig i els cafès, la gent que seia i passejava”⁶⁸.

La següent estació d'aquest itinerari és el poblet de **s'Arracó**, que apareix esmentat, entre d'altres indrets andritxols, a “Olympia a mitjanit” (2004) una obra on Porcel fa una dura crítica del món dels negocis i dels mecanismes despersonalitzadors que genera la societat actual: “— A Palma consideraven només el guany econòmic en cada tros de terreny de l'illa que es venia, en cada hotel que s'edificava en una platja, en cada casa adquirida per un estranger... Però als pobles, que era allà on la transacció en veritat s'efectuava,

67. PORCEL, B.: *Difunts sota els ametllers en flor*, 1970.

68. PORCEL, B.: *La lluna i el cala llamp*, p. 63.

quan algú es desprenia així d'una propietat aviat sentia una mena de manca d'ubicació, malgrat que no se'n sabia aclarir: era que amb la venda també havia mercadejat els seus morts... Una finca, una masia, tot estava prenyat d'històries de cada família, de fantasmes benignes dels predecessors: jo al Coll Baix havia vist la meua àvia que munyia una cabra, a Sa Coma Freda el meu oncle havia caigut amb el cavall i s'havia trencat una cama, el meu pare m'havia explicat que el seu rebesavi havia construït aquell pou de Son Serra, per Nadal tots plegats sopàvem a la casa dels oncles de Son Sampol (...) Vull dir que de nen jo era jo, evidentment, cadascú era ell, però amb tots els nostres morts incorporats, la memòria immemorial dels quals continuava vigent en els vius gràcies als llocs, a la geografia i a l'arquitectura, als mobles, que havien estat escenaris o estris que havien allotjat corporeïtats i entitats pretèrites. Vivíem un espai limitat i físic amb la il·limitació psíquica, era la nostra una terra, era el nostre un aire, tan palpitant com la vida secular i total que no para i es desenvolupa entre barreges. I, evidentment, en vendre la terra i les cases vam vendre ensems la gravidesa memorial dels avantpassats, vam trencar la cadena profunda de qui som genèticament per restar, en conseqüència, orfes de nosaltres mateixos”⁶⁹.

De s'Arracó ens dirigim a Sant Elm. Al **coll de la Palomera**, returem per situar-hi un fragment de “Els escorpins” (1965): “Les granotes raucaven, assedegades, com si pressentissin la tramuntana que ens venia al damunt. En sortir de Sant Tem i emprendre la costa, polsosa i estreta, cap a dalt de la vall, havia esclatat de sobte el càntic de les granotes, sorgint del canyar, dret i vacil·lant, del torrent. Llavors vaig sospitar que l'atmosfera sufocant i aquell cel blanquinós, que s'enfosquia cap al nord, rebentarien en pluja. (...) La motocicleta s'havia aturat ja prop del final de la vall, en un revolt on el camí s'arrapava a la muntanya entre uns pins alts i gruixuts i els obscurs garrofers. Darrera nostre, la carretera baixava pel centre de la vall, llarga i estreta, tacada pel fullam verd pàl·lid, estiuenc dels ametllers. Dos pujols rocallosos, plens de palmeres i d'argelagues, separaven la vall de la platja i del poblet de Sant Tem. Després, la mar. I sorgint d'ella l'illa de la Dragonera, poderosa i pelada, negrosa, amb les crestes retallades contra l'horitzó.”⁷⁰

Arribem a **Sant Elm**, on Porcel —Baltasar de Can Bolei, la seva finca de Sant Elm— observava la mar que s'estenia davant seu. Com diu Gabriel Janer Manila, “no és un mar que es tanca en l'horitzó sinó un mar tot de camins oberts”. A *Els argonautes* (1968), podem captar aquesta mar viscuda pels mariners: “El patró va marcar la derrota, i la proa de la Botafoc envestí cap a llevant. El temps es presentava brut i davallava un gregal mansoi, sec. Era una ventolina insistent que empenyia un onatge llarg, d'amples espais plans entre les crestes d'aigua baixes i picades, xarbotant blanc. El patró va ullar el compàs, un cercle de claror lívida i l'única llum dins la cabina: navegaven bé, a barlovent, rumb a les Illes d'Alboran, que deixarien a migjorn. A vegades, l'esclat d'una ona petava contra l'amura de babord, alçant un ruixim d'esquitxos que s'esclafaven sobre la coberta i entelaven els vidres de la cabina.”⁷¹

Des del centre de Sant Elm, anem per l'esquerra, en pujada pel vial costerut i davallarem després a cala Conills, on “La lluna i el Cala Llamp” ens conta una escena de contraban: “El vell Sala, quan no s'endormiscava, sí que tenia present, en canvi, aquella nit d'hivern,

69. PORCEL, B.: *Olympia a mitjanit*, 2004, p. 258-260.

70. PORCEL, B.: *Els escorpins*, 1965.

71. PORCEL, B.: *Els argonautes*. Barcelona: Edicions 62, 1981.

quatre anys abans, a cala es Conills, darrere Sant Elm, raconada petita i solitària... Havien fet ja cinc viatges, i tot anava com una seda. Aquella barcada era de cafè i tabac ros. Ja feia un manat de dies que no havien pogut treballar perquè era lluna plena, i les llanxes necessitaven la fosca per a sortit de Gibraltar o Tànger... Arribà la Coral II i ancorà a poques brases de terra, devora la pedregosa platjola de cala es Conills. Començaren la feina, pujant a l'esquena les grans saques des del fons de la cala fins al camí, entre el pinar. Allí esperaven una camioneta i un cotxe. I, a mitjan desembarcament, comparegué un jeep amb sis guàrdies civils i un tinent..."⁷²

De cala Conills, tornem enrere i, a l'altra punta de Sant Elm, assolim el mollet de les barques de sa Dragonera, on evoquem l'illa petita a partir d'un fragment de "Les Illes encantades": "Les aigües del Freu són inestables i de vegades s'arboren en empenta violenta. Aleshores llur blau esdevé aspre, cobalt. El Freu, el canal entre les illes de Mallorca i de la Dragonera, és un embut que s'obre mitja milla en el punt més estret i pel qual circulen de ple, plàcids o furients, els vents de gregal i llebeig, les fredes i límpides mànegues d'aire del nord, i les del sud, càlides i tèrboles. (...) Les aigües del Freu van a esberlar-se contra diverses roques: l'illot del Pantaleu, rodonenc i bombat com un pa de pagès; la Mitjana, pedra plana i fosca, corcada per les aigües; els esculls Calafats vetllant i encerclats de bromera blanquinosa... La costa oposada, en el vessant que dona a mar oberta, és tota penya-segat. Un tall feréstec, rogenic i negrós, amb forats on nien coloms mariners i gavines de crit bestial". Sa Dragonera apareix a la novel·la *Les primaveres i les tardors* (1986) amb el nom de Molta Murtra: "Pel costat de Mallorca, Molta Murtra davallava suau abraçant la diminuta cala. Cara a la mar oberta, el seu litoral es configurava espadat, romput, un dramàtic cavalcament de roques contra les quals l'oneig s'estrellava amb exasperada blancor"⁷³.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AUTORS DIVERSOS. *Lectures de Maria Antònia Salvà*. (A cura de Lluïsa Julià). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Departament de Filologia Catalana (UIB), 1996.
- BONNER, A.; BADIA, L. *Ramon Llull. Vida, pensament i obra literària*. Barcelona: Empúries, 1988.
- CORTÈS, Gabriel. *Pintors i poetes davant el paisatge de Mallorca*. Palma: OCB, 1966 (monografies, 4), p. 29.
- COSTA i LLOBERA, M. *Obres Completes*. Barcelona: Selecta, 1947.
- FERRÀ-PONÇ, Damià. *Escrits sobre Llorenç Villalonga*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- GALMÉS, Salvador. *Narracions*. Palma: Moll, 1976.
- GALMÉS, Salvador. *La dida i altres narracions*. Palma: Moll - Consell Insular de Mallorca, 1987.
- GALMÉS, Salvador. *Narrativa. I*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1992.

72. PORCEL, B.: *La lluna i el Cala Llamp*, p. 67.

73. PORCEL, B.: *Les primaveres i les tardors*. Barcelona: Proa, 1986, p. 201.

- LLOMPART, Josep M. *Poesía y paisaje: el tema de la “Costa Brava” en los poetas mallorquines*. Palma: Cort, 1970.
- PERELLÓ, Maria A. *Miquel Costa i Llobera. Un vuelo de inefable poesía. Un vol d'inefable poesia*. Madrid: Calambur, 2002.
- POMAR, Jaume. *La raó i el meu dret. Biografia de Llorenç Villalonga*. Palma: Moll, 1995.
- PORCEL, Baltasar. *Els escorpins*. Barcelona: Edicions Proa, 1965.
- PORCEL, Baltasar. *Difunts sota els ametllers en flor*. Barcelona: Destino, 1970.
- PORCEL, Baltasar. *La lluna i el cala llamp*. Barcelona: Edicions 62, 1976.
- PORCEL, Baltasar. *Olympia a mitjanit*. Barcelona: Planeta, 2004.
- QUETGLAS, Bartomeu. *Llorenç Villalonga i Bunyola*. Bunyola: Ajuntament, 2005.
- ROSSELLÓ BOVER, P. “Els escriptors de Sant Llorenç del Cardassar”. A: *Sant Llorenç des Cardassar, 1892-1992. Conjunt d'estudis sobre cent anys d'autonomia municipal*, 1993 (p. 387-414).
- SALVÀ, M. A. *Poesies*. Palma: Estampa de les filles d'en Joan Colomar, 1910.
- SALVÀ, M. A. *El retorn*. Palma: Moll, 1948.
- SALVÀ, M. A. *Entre el record i l'enyorança*. Palma: Moll, 1955.
- SALVÀ, M. A. *Espigues en flor*. Palma: Moll, 1981.
- TORRES GOST, B. *Miquel Costa i Llobera. Itinerario espiritual de un poeta*. Barcelona: Balmes, 1971.
- VALERO MARTÍ, G. “Els paisatges de Ramon Llull”. Palma: Revista *El Mirall* n. 162 (2005).
- VALERO MARTÍ, G. “Ruta literària de Salvador Galmés per Sant Llorenç des Cardassar”. A: Revista *El Mirall*, n. 163 (Palma, set-oct 2005) (p. 36-39).
- VALERO MARTÍ, G. “La Natura, alfabet d'emocions. Itinerari pels paisatges de Maria A. Salvà”. Revista *El Mirall*, núm. 154. Palma: octubre, 2004.
- VALERO MARTÍ, G. *Guia del paisatge cultural de la Serra de Tramuntana*. Palma: Consell de Mallorca-Lleonard Muntaner Ed, 2011.